

УСТУПНАЕ СЛОВА

«Однако общество должно быть надежно защищено от деструктивных факторов»

Из обращения Александра Григорьевича Лукашенко с посланием белорусскому народу и Национальному Собранию 19 апреля 2005 г.

На сучасным этапе развіцця беларускага грамадства наша краіна выйшла на рубяжы, з якіх ужо стала рэальным вырашэнне якасна новых задачаў пабудовы маналітнага грамадска-палітычнага ладу. Гэта тое, што адпавядае нашаму разуменню прэзідэнцкай сістэмы ўлады і месца Прэзідэнта ў ёй. У гэтых умовах павялічваецца актуальнасць курсу «Асновы бяспекі жыццядзейнасці», які з ініцыятывы кіраўніка дзяржавы быў уведзены з 2004 г. у сярэдніх, сярэдніх спецыяльных і вышэйшых навучальных установах Рэспублікі Беларусь.

У часы, калі польскі народ змагаўся з дыктатурай у сваёй краіне, сярод польскага руху супраціву была распаўсюджаная брашура «Малы канспіратар». У ёй былі змешчаныя парады «часова вольных людзей» з тым, як трэба арганізоўваць падпольную працу. Цяпер беларускае грамадства імкліва набліжаецца да падобнага ладу грамадска-палітычнай дзейнасці і паўстае пытанне бяспечнага вядзення гэткай дзейнасці. Польскі «Малы канспіратар» ізноў набывае папулярнасць, гэтым разам сярод беларусаў.

Аўтары дадэнага дапаможніка прапануюць чытачам сваё бачанне таго, як бяспечным чынам арганізаваць працу падпольнай арганізацыі. Аднак дапаможнік можа быць карысным і для індывідуальных асобаў, якім таксама пагражаюць незаконныя абмежаванні правоў і палітычны пераслед.

Як і «Малы канспіратар», мы ў дадзеным тэксце звяртаем увагу не толькі на асноўныя правілы бяспекі і канспірацыі, але і на прававыя захавы абароны сваіх правоў і сваёй дзейнасці – пакуль у нашай краіне захаваліся дэкаратыўныя прыкметы законнасці. Але не трэба забывацца, што ў палітычных справах закон у Беларусі больш не дзейнічае – таму трэба ладзіць сваю дзейнасць такім чынам, каб, па магчымасці, не патрапіць у кішчоры дзяржавы. У гэтым дапаможніку вы знойдзеце некалькі парадаў пра наладжванне інфармацыйнай бяспекі ў пад-

---

поллі, пра прэвентыўную абарону памяшкання і асобы, у тым ліку падчас следчых дзеянняў і затрыманняў, пра сродкі прадухілення некаторых правакацыяў з боку ворага. Магчыма, не ўсе выкладзеныя парады будуць для вас прымальныя і абгрунтаваныя – але яны, прынамсі, падштурхнуць вас да больш пісьменнай і рацыянальнай пабудовы працы вашай ініцыятывы.

У якасці дапаможнага матэрыялу змешчаны выбраныя кавалкі з тэксту польскага «Малога канспіратара». У тэксце шырока выкарыстоўваліся і іншыя матэрыялы падобнага кшталту. Аўтары вітаюць як мага шырэйшы распаўсюд і капіраванне гэтага выдання, а таксама спадзяюцца, што адмыслоўцы здолеюць выправіць мажлівыя памылкі і недахопы альбо дапоўняць яго дадатковымі карыснымі парадамі.

Дадзены дапаможнік прызначаны для выкарыстання ў якасці метадычнага матэрыялу для грамадска-палітычных актывістаў і агітатараў ва ўстановах, што забяспечваюць атрыманне сярэдняй тэхнічнай адукацыі. Можа быць скарыстаны падчас падрыхтоўкі і правядзення палітінфармацыяў, у выкладанні дысцыпліны «Асновы ідэалогіі Беларускай дзяржавы».

Аўтары-ўкладальнікі

БЯСЬПЕКА ЯК ПРАЦЭС. ДАВЕР І НАДЗЕЙНАСЬЦЬ

Напачатку – трохкі «філязофіі». У побытавым разуменьні бясьпека ўспрымаецца як **стан** рэчаў, у якім вам нічога не пагражае. Аднак, каб падысьці да больш эфэктыўных спосабаў грамадзянскай самаабароны, вы мусіце адмовіцца ад падобнага стэрэатыпу. Бясьпека (у кантэксце нашага апавяданьня) – гэта **няспынны працэс** спраўджваньня і ўдасканалваньня паводзінаў ды арсэналу сродкаў абароны, з мэтай арганізаваць вашу грамадзка-палітычную дзейнасьць такім чынам, каб варожы ўплыў ня мог істотна панізіць яе выніковасьць. Няма такога захаду, які можна было б зрабіць аднойчы, каб назаўсёды абараніць сябе ці сваю арганізацыю, бо пагрозы мяняюцца бясконца, увесь час.

Гэтая брашура пакліканая стаць адным зь першых крокаў на вашым шляху **забесьпячэньня права на ўдзел у жьццці краіны** які можа доўжыцца ўсё вашае жьцццё ці, прынамсі, усё жьцццё, якое вы прысьвяціце палітычнай і грамадзкай актыўнасьці.

Поўная бясьпека, выдаткі на абарону і выдаткі на атаку

Варта адразу зразумець: стоадсоткавых гарантыяў бясьпекі вам ня дасць ніхто і нішто (нават страхавы поліс), імавернасьць атакі існуе заўсёды. Ваш шлях – паводзіць сябе такім чынам і карыстацца такімі сродкамі бясьпекі, каб выніковасьць падобнай атакі была ніжэйшая за тыя выдаткі, якіх запатрабуе яе арганізацыя. Гэта дасягальная мэта, нават пры тым аграмадным дысбаллянсе сілаў і рэсурсаў, які існуе паміж намі і спэцслужбамі рэжыму. Для гэтага вы мусіце ў першую чаргу абпірацца на тыя якасьці, якія звычайна мае сумленны актывіст і якіх звычайна ня мае служба (найміт) дыктатуры, – гэта ўменьне працаваць бяз грошай і без рэсурсаў, працаваць па-за працоўным часам, сяброўства і бескарысьлівая ўзаемадапамога, маральныя прынцыпы, якія дапамогуць вам захаваць трываласьць у складаным становішчы.

Важна ацэньваць таксама суадносіны паміж выдаткамі на бясьпеку і непасрэднай дзейнасьцю. Калі бясьпека пачынае захінаць тыя задачы, дзеля якіх вы сталі актывістам, – значыць, нешта трэба рэфармаваць.

Асвоіўшы новыя больш эфэктывныя метады працы – пашырайце іх, гэта павялічыць нагрузку на рэпрэсіўна-шпігоўскі апарат і аслабіць ціск на вас.

Бясьпека і параноя

Часам – асабліва па абедзе ў яснае надвор’е – прыходзіць думка: «Навошта мне гэтая бясьпека? Я маленькі, нікому не цікавы чалавек, а ўсюдыіснасьць спэсслужбаў падаецца відавочнай прыдумкай». Часам некаторыя людзі, бачачы вашыя працэдуры абароны, пачынаюць круціць пальцам ля галавы – маўляў, во вар’ят! На гэта можна адказаць шырока пашыранай – у вузкім коле – прымаўкай: **калі ў вас няма маніі перасьледу, гэта яшчэ ня значыць, што за вамі ня сочаць**.

Людзі, якія воляю лёсу прайшлі савецкае войска, маглі засвоіць някепскае выслоўе: лепш перапільнавацца, чым недапільнавацца. Магчыма, вашыя захаваныя празьмерныя, але ў кожным разе лепш выглядаць параноікам, чым быць раздалбаем. Пагатоў гэта верна, калі ад вас залежыць бясьпека іншых людзей.

Бясьпека, давер, надзейнасьць

Можна сьцьвярджаць, што бясьпека вельмі моцна залежыць ад таго, як вы распараджаецеся сваім *даверам* і што (каго) вы лічыце *надзейным*.

Абодва гэтыя паняткі ўжывальныя ня толькі да людзей, але й да тэхналягіяў абсталяваньня, крыніцаў інфармацыі і г. д. Трэба ясна разьмяжоўваць *кола даверу* (аб’екты, варты даверу) і астатні сьвет, каб правільна будаваць дачыненні (разьмяркоўваць абавязкі, атрымліваць і перадаваць інфармацыю, піць альбо ня піць разам піва і г. д.). Важна ня блытаць *давер* і прэзюмпцыю невінаватасьці. Часам можна пачуць: «Як мы можам праявіць недавер да гэтага чалавека, мы ж нічога кепскага пра яго ня ведаем!» Гэта няправільны падыход: віна – усталяваецца на падставе неабвержных фактаў, *давер* можна (і трэба) будаваць на інтуіцыі, уражаньнях і жыцьцёвым досьведзе. Кожны новы чалавек на вашым шляху – невінаваты, пакуль не даказана адваротнае, **і кожны ня варты даверу, пакуль не даказана адваротнае**.

Давер можа быць непасрэдным – Х давярае Y – альбо ўскосным, перададзеным: «Х давярае Y, які ў сваю чаргу рэкамендаваў яму Z». Такім чынам, могуць утварацца даволі вялікія *сеткі даверу* з асабіста незнаёмых

асобаў (аднак чым большы памер сеткі, тым большая магчымасьць праколу праз памылковы давер).

Надзейнасьць – стаіць блізка да даверу, але ўсё ж гэты тэрмін мы звычайна ўжываем да аб'ектаў, **правэранных** тым ці іншым чынам альбо прынамсі збольшага правэранных, бо абсалютная ўпэўненасьць часта немагчымая. У адрозьненьне ад даверу, надзейнасьць ёсьць катэгорыя аб'ектыўная – яе ацэнка будзеца (павінная будавацца) не на інтуітыўных прадчуваньнях, а на фактах.

Яшчэ раз зазначым, што і *давер*, і *надзейнасьць* – крытэры ацэнкі, ужывальныя практычна да ўсяго, з чым вы сутыкаецеся. Ці вы плянуеце разьмеркаваць абавязкі ў межах арганізацыі, ці вы зьбіраеце абсталяваньне для офісу, вызначце – магчыма, пісьмова – кола даверу і надзейныя (ненадзейныя) элемэнты і, ужо грунтоуючыся на гэтых высновах, дзейнічайце далей.

1. АБАРОЊА НОСЬБИТАЎ ІНФАРМАЦЫІ І СРОДКАЎ КАМУНІКАЦЫЯЎ

Перад тым як даваць парады, зьвязаныя з вылічальнай тэхнікай і праграмнымі тэхналягіямі, вызначым нашыя базавыя паняткі *давер* і *надзейнасьць* у кантэксьце гэтае тэмы.

Праграма вартая даверу, калі яна дастаткова **распаўсюджаная** (маецца на ўвазе ў кампутаровым сьвеце, бо распаўсюджанасьць, напрыклад, у Буда-Кашалёве ці нават у Менску нельга ўспрымаць як сур'ёзны аргумэнт), калі яе **код даступны** для праверкі для кожнага, хто пажадае (у прафэсійнай тэрміналёгіі open-source, праграмы з адкрытым кодам), калі дыстрыбутыў (інсталяцыйны дыск) **атрыманы з вартых даверу крыніцаў**. Ня варта захапляцца скачваньнем розных цікавых праграмак з Інтэрнэту, бо існуе шмат сайтаў, дзе вы разам з крэкнутымі праграмамі атрымаеце ў дадатак пару-тройку траянаў. Калі йдзецца пра сродкі шыфраваньня і забесьпячэньня электроннае бясьпекі, пірацкі дыск, куплены з латка ці нават у краме, **не зьяўляецца вартай даверу крыніцай!** Такія праграмы трэба выладоўваць з Інтэрнэту з сайту вытворцы ці купляць праз замежныя Інтэрнэт-крамы. Інакш вы рызыкуеце нарвацца на запушчаную спэцслужбамі ці проста нягоднікамі фальшыўку, якая будзе ўтрымліваць шпігоўскія «закладкі».

Абсалютна *надзейных* праграмаў практычна не існуе, але больш-менш надзейнымі можна лічыць тыя, што былі правераныя прафэсіяналамі ў галіне кампутаровай бясьпекі.

І яшчэ адна папярэдняя заўвага: усе тэхнічныя сродкі бясьпекі інфармацыі і камунікацыі мала чаго вартыя, калі ў арганізацыі пануе бязладзьдзе, адсутнічае дысцыпліна і не выконваюцца дырэктывы начальства. Калі на штаб-кватэры тусуюцца невядомыя асобы, арганізуюцца п'янкі і гулянкі з запрашэньнем ненадзейных, сумнеўных і патэнцыйна варажых элемэнтаў – выдаткаваньня на бясьпеку сродкі будуць простым марнатраўствам.

Як захоўваць інфармацыю на кампутары?

Працу сучаснай арганізацыі немагчыма ўявіць без шырокага выкарыстаньня кампутарнай тэхнікі. У большасьці беларускіх арганізацыяў менавіта на кампутарах, а не на паперы зьмяшчаюцца масівы

інфармацыі, у тым ліку канфідэнцыйнай, якая можа зацікавіць спэцслужбы. Часам гэтая інфармацыя можа стаць падставай для прыцягнення да адміністрацыйнай альбо нават крымінальнай адказнасці – у дзейнасці беларускіх няўрадавых арганізацыяў ужо былі гэтакія выпадкі.

Захоўванне інфармацыі на кампутары больш зручнае для працы, чым захоўванне яе ў папяровым выглядзе, а таксама ў нейкім сэнсе больш бяспечнае. Гэта звязана з тым, што інфармацыю ў электронным выглядзе значна прасцей зашыфроўваць і перазашыфроўваць, чым інфармацыю на папяровых носбітах.

Такім чынам, галоўнае правіла, якім трэба карыстацца пры працы на кампутары, – **шыфруй!** Ваш прыватны кампутар можа быць скрадзены альбо выняты ці канфіскаваны спэцслужбамі, а таксама існуе небяспека, што да яго могуць атрымаць доступ непажаданыя пэрсонажы. Таму абавязкова трэба карыстацца сродкамі шыфравання інфармацыі.

Шыфраваць можна як асобныя файлы, гэтак і цэлыя дыскі. Існуюць таксама «віртуальныя шыфраваныя дыскі» (далей ВШД) – гэта вялікія файлы, якія ўнутры сябе змяшчаюць у зашыфраваным выглядзе мноства іншых файлаў. Гэта падобна да zip- ці rar-архіву, адрозненне ў тым, што адмысловыя праграмы дазваляюць адчыніць (у кампутаровай тэрміналогіі «змантаваць») іх так, што зь зместыівам гэтых файлаў можна працаваць як з асобнымі дыскамі (ці каталёгамі), пры гэтым сыстэма аўтаматычна шыфруе тое, што вы пішаце на свой віртуальны дыск, і расшыфроўвае тое, што вам трэба прачытаць. Па заканчэнні працы вы зачыняеце (дэмантуеце) дыск – і інфармацыя становіцца недаступнай. Апісаны парадак працы карысны для няўрадавых арганізацыяў: кожны супрацоўнік мае свой зашыфраваны дыск і толькі ён ведае пароль ад гэтага дыску. Такім чынам дасягаецца дастаткова вялікая ступень карпаратыўнай бяспекі – ня толькі праз тое, што праца кожнага з карыстальнікаў зашыфраваная і недаступная для «ворагаў», але таксама і праз тое, што супрацоўнікі ведаюць толькі свой сэгмент інфармацыі і ня маюць паролю для іншых ВШД. Бадай што, ВШД – адзін з аптымальных сродкаў працы зь вялікай колькасцю важных файлаў.

Варта згадаць пра такі мэтад абароны інфармацыі, як **стэганакрафія**. Спрошчана, гэта спосаб схаваць канфідэнцыйную інфармацыю,

---

незаўважна ўнятрыўшы яе ў несакрэтную. Напрыклад, стэганакрафічным зьяўляецца тэкст тэлефанаваньня «Трэба ехаць у Гальшаны – бабуля ўжо нагатавала сочыва зь яблыкаў» – хто ведае, што ў гэтых бяскрыўдных словах схаванае паведамленьне «Ў падпольнай друкарні выраблены наклад улётак». Аналягічна і ў кампутаровай інфармацыі сакрэтнае паведамленьне можна прыхаваць у несакрэтным файле. З гэтай магчымасьці мае сэнс скарыстаць у выпадку, калі трэба ня проста абмежаваць доступ да інфармацыі, але зрабіць сам факт яе існаваньня таямнічай. Напрыклад, файл з дакумэнтам можна «ўплесьці» ў карцінку (здымак з рыбалкі), фільм ці музычны трэк, прычым выніковая карцінка візуальна ня будзе адрозьнівацца ад арыгінальнай, фільм можна будзе глядзець, а музыку слухаць, анічога асаблівага не заўважыўшы. Зразумела, гэты мэтад мае свае заганьы. Асноўная – каб сакрэтны файл сапраўды незаўважна «расчыніўся» ў нетрах падстаўнога, памер апошняга мусіць быць сама меней у 15–20 разоў большы за памер сакрэтнага. Так што калі вы будзеце хаваць вялікія файлы, дыскавая прастора будзе выдаткоўвацца вельмі неэканомна, апроч таго, можа ўзьнікнуць праблема знайсці падстаўны файл патрэбнага памеру.

Калі вы вырашыце пакарыстацца стэганакрафічнымі праграмамі, паклапаціцеся пра тое, каб аніхто ня выдаліў тых файлаў, у якіх таемна захоўваецца ваша інфармацыя (нехта ж можа без асаблівага клопату паставіцца, напрыклад, да музычнага файлу і выдаліць яго, каб вызваліць месца на дыску).

Паролі

Паролі для шыфраваньня – калі вы не падыдзеце да гэтага пытання адказна – стануць вашай праблемай.

Прыдумаць пароль для шыфравальнай праграмы – гэта сур’ёзная задача! Сучасныя сыстэмы ўзлому здольныя з высокай хуткасьцю перабраць розныя варыянты пароляў з выкарыстаньнем слоўнікаў. Дапрыкладу, уявім грамадзкага актывіста, які дзеля прастаты ўзяў за пароль нейкае слова. Нават калі слова рэдкае – гэта пракол, бо прабегчыся па слоўніку праграма-ўзломнік зможа досьць спрытна. Хутчэй за ўсё, дастаткова будзе перабраць колькідзясят тысячаў варыянтаў, а гэта зусім няшмат для сучаснай кампутарнай тэхнікі. Дадайце да гэтага, што ў праграму могуць быць уведзеныя вашыя пэрсанальныя звесткі (прафэсія, любімая музыка, імёны сямейнікаў і сяброў, хобі і

г. д.), і гэта дазволіць расставіць прыярытэты і звузіць дыяпазон пошуку. Такім чынам, калі вы выкарыстоўваеце мянушку вашага сабакі ці дзень нараджэння жонкі ў якасці паролю – ведайце, для яго ўзлому можа хапіць некалькіх сэкундаў.

Надзейны пароль – доўгі (даўжыня залежыць ад канкрэтнага выпадку, але ў кожным разе ня менш за 8 знакаў), ніякай лёгкай ня звязаны з вамі і складзены з розных сымбалаў: літараў, лічбаў і спецыяльных пазнакаў (накшталт ~ @ # &). Выкарыстоўвайце вялікія і малыя літары. Прыклад добрага паролю: Qni/u@917_GoX62. Ён нічога ня значыць, яго немагчыма вылічыць альбо падабраць з слоўніка, хіба толькі зрабіць перабор знакаў, але ж у такім разе колькасць варыянтаў будзе занадта вялікай.

Відавочна, што надзейны пароль нялёгка запомніць, і ў выпадку, калі вам даводзіцца апэраваць мноствам складаных пароляў – хутчэй за ўсё так і будзе, – сытуацыя можа выйсці з-пад кантролю. Многія людзі пачынаюць занатоўваць свае паролі на паперы – і гэта вельмі-вельмі кепска, бо паперкі маюць уласцівасьць губляцца, вы можаце забыцца альбо пакінуць без нагляду свой нататнік, а ў выпадку непасрэдных рэпрэсіяў вас абшукаюць і ўсе падазроныя запісы будуць вывучаныя. Хочацца папярэдзіць, што бальшыня нібыта хітрых прыёмаў – напрыклад укладзці паперку з паролямі пад акумулятар мабільніка альбо занатаваць эсэмэскай у памяці тэлефона – насамрэч былі правальнымі яшчэ да таго, як вы іх «вынайшлі».

З гэтага тупіка існуюць тры выйсці.

1. Захоўваць паролі ў спецыяльнай праграме (можна парэкамэндаваць *Password Safe*), у гэтым выпадку вы цвёрда завучваеце адзін пароль, што адкрывае доступ да праграмы, якая ў сваю чаргу падказвае вам усе астатнія.

2. Занатоўваць паролі, выкарыстоўваючы пэўны код. Які? Прыдумайце самі, і не забудзьцеся схаваць пяць сапраўдных пароляў у сотні фальшывых, запісы рабіце ў беспарадку, уздоўж і ўпоперак. Зацэмім толькі, што пісаць пароль наадварот (задам наперад) – гэта ня будзе кодам, відавочна патрэбнае штосьці больш крэатыўнае.

3. Нічога не запісваць, а запамінаць з выкарыстаннем адмысловых мнэма-тэхнікаў. Гэты шлях вымагае пэўнага самаўдасканалення.

Апошняя парада – час ад часу мяняць паролі. У гэтым выпадку, у прынцыпе, можна карыстацца праграмамі – стваральнікамі пароляў.

Рэкамэндаваныя праграмныя сродкі для шыфравання

Ня трэба спадзявацца на магчымасць проста «запароліць» файлы (альбо ўключэнне кампутара) стандартнымі сродкамі – варта выкарыстоўваць спецыяльныя крыптаграфічныя (шыфравальныя) праграмы. Няхай вас не бянтэжыць магчымае хуткае ўвядзенне ў Беларусі адміністрацыйнай адказнасці за парушэнне правілаў абароны інфармацыі – яна, хутчэй за ўсё, ня будзе датычыцца абароны асабістай прыватнай інфармацыі і рэальна ня будзе дзейнічаць.

Такім чынам, мы пачынаем ствараць на нашым кампутары зашыфраваны дыск.

Сродкі карыстання ВШД

Калі вы працуеце ў Windows XP/2000, найлепшым варыянтам – на час падрыхтоўкі нашага тэксту – зьяўляецца **TrueCrypt** – бясплатная праграма з добрай рэпутацыяй. Для старэйшых версій Windows можна парэкамэндаваць **PGPdisk** – версія 6.2 бясплатная для некамерцыйнага карыстання. Гэта не апошняя версія – пазнейшыя небясплатныя, – але яна працуе і робіць усё, што неабходна. **PGP**-праграмы вельмі папулярныя, яны лічацца дастаткова надзейнымі і, што важна, «непрыкметнымі» – зашыфраванымі з дапамогаю **PGP** могуць быць ня толькі пляны палітычнай дзейнасці, але і проста прыватная інфармацыя, якую карыстальнік палічыў патрэбным прыхаваць ад староньняга вока. У Беларусі гэтымі праграмамі шыфравання карыстаюцца сотні людзей – ня толькі ўдзельнікі супраціву і палітычныя дзеячы, але і бізнэсоўцы, і праграмайстры, і проста людзі, якія ня хочуць, каб дзяржава совала свой мандат у непатрэбныя рэчы. Так што ў гэтым натоўпе даволі проста схавацца.

Калі вы карыстаецеся Unix-падобнымі сістэмамі, стварэнне ВШД ня будзе праблемай, дапрыкладу, можаце выкарыстоўваць EncFS у Linux, а ў FreeBSD існуе зручны і надзейны **gbde**. Калі вы аднолькава часта карыстаецеся Windows і якім кольвек юніксам на адной машыне, для вас ёсць сэнс зірнуць у бок **BestCrypt for Linux**, ды сачыце таксама за праектам **TrueCrypt** – ён будзе партаваны ў Linux бліжэйшым часам - зможаце карыстацца адным і тым жа сродкам у розных сістэмах.

Для шыфроўкі асобных файлаў падыдуць **PGP** і **GPG**, даступныя для самых розных апэрацыйных сістэмаў. Абедазве праграмы маюць добрую рэпутацыю і пры гэтым сумяшчальныя міжсобку.

Дзе ўзяць

Выладоўвайце TrueCrypt з сайту **truecrypt.sourceforge.net**, PGP, у тым ліку **PGPdisk** – з **pgpi.com**, а на **gpg.org** адпаведна атрымаеце **GPG**. Што датычыцца **BestCrypt**, то гэтая праграма даступная на сайце вытворцы: **jetico.fi** звярніце, аднак, увагу, што версія для Windows спыніць сваю працу праз 30 дзён (праграма ўмоўна бясплатная).

У любым выпадку, засьцерагайцеся набываць крыптаграфічныя сродкі на кампутаровых рынках – там вам могуць уперці здзіравую версію, якая ня будзе надзейным сродкам шыфравання (кепка, што самі вы гэтага адразу не заўважыце).

Рэзэрвовая копія

Калі ваш кампутар (ваш дыск, іншы носьбіт інфармацыі) будзе скрадзены альбо канфіскаваны, ліхадзеі альбо «праваахоўнікі» будуць мець вашыя файлы, калі вы ігнаравалі патрабаванні бясспекі, і ня будуць нічога мець, калі інфармацыя надзейна зашыфраваная. Аднак глянем на сытуацыю з іншага боку – вы таксама ня будзеце мець вашых файлаў! Нечакана (а такія рэчы заўсёды адбываюцца нечакана) апынуцца без дакумэнтаў, архіваў, базаў звестак, перапіскі, сьпісу кантактаў, уласных плянаў і напрацовак – гэта амаль заўсёды азначае паралюш арганізацыі і страты, часьцяком незваротныя.

Каб спаць спакойна, трэба ня толькі пазбавіць ня вартых даверу людзей доступу да інфармацыі, але й забясьпечыць надзейны доступ для сябе ў экстраардынарных сытуацыях. Для гэтага абавязкова трэба рабіць **пэрыядычныя рэзэрвовыя копіі** ўсіх важных звестак (зраzumела, таксама ў зашыфраваным варыянце) – напрыклад, раз на паў-году рабіць рэзэрвовую копію ўсяго таго, што было напрацавана арганізацыяй.

Важна! Сакрэтная інфармацыя запісваецца на рэзэрвовы носьбіт-копію толькі ў зашыфраваным выглядзе! Калі вы карыстаецеся віртуальнымі шыфраванымі дыскамі – найпрасьцей капіяваць увесь файл, які ўтрымлівае дыск. Адсюль вынікае яшчэ адна парада – ствараючы ВШД, вызначайце яго памер ня большым за ёмістасьць носьбіта, на які вы звычайна робіце копію. Заўсёды правярайце, ці запісалася копія без памылак. Праграмы, што запісваюць CD і DVD, звычайна маюць опцыю «правярыць запіс» (анг. verify), – абавязкова ўключыце яе.

Спосабы рабіць рэзэрвовыя копіі

Найпрасцейшы варыянт зрабіць рэзэрвовую копію – запісаць файлы на **CD**. Для гэтага ваш кампутар мусіць быць аснаджаны CD-recorder'ам (гэтая прылада выглядае як звычайны CD-rom, але дазваляе ня толькі чытаць, але й запісаць дыскі). Запіс вядзецца на пустыя дыскі-«матрыцы» (званыя таксама «балванкамі»). Матрыцы бываюць двух тыпаў: CD-R, які запісваецца аднойчы і назаўсёды, і CD-RW, які можна перазапісваць некалькі разоў. Стандартная ёмістасць – 700 Mb. Запіс звычайна не падобны да простага капіявання файлаў, бо неабходна адмысловая праграма для запісу. Карыстальнікі Windows XP ды Unix-падобных сістэмаў маюць такія магчымасці, іншым можна ўсталяваць Nero Burning Rom.

Калі інфармацыі надта многа, спатрэбіцца многа «балванак» і шмат часу, каб іх запісаць. У такім разе найлепшым варыянтам можа стаць запіс на матрыцы **DVD**, ёмістасць якіх значна большая. Вам спатрэбіцца DVD-recorder. Улічыце, што далёка не на кожным кампутары можна чытаць DVD – CD-ROM'ы ўсё-ткі сустракаюцца часцей.

Запіс на модулі **флэш-памяці** («флэшкі») цяпер робіцца папулярным сродкам захоўвання і транспартавання каштоўнай інфармацыі. Плюсам гэтага мэтаду зьяўляецца тое, што «флэшка» часцяком не выглядае як носьбіт інфармацыі – звычайна гэтыя модулі выглядаюць як бралок, запальніца, падвесак, кулон ці кароткі флямастэр. Модулі флэш-памяці ўстаўляюцца ў порт (разьём) USB (чытаецца Ю-Эс-Бі). Для Windows 98/95 спатрэбіцца праграмы-драйверы, зазвычай яны даступныя ў Інтэрнэце, большыня астатніх сістэмаў адчыняе іх аўтаматычна. Запіс адбываецца простым капіяваннем файлаў. Многія любяць «флэшкі» за малы памер і зручнасць выкарыстання. Аднак, на наш погляд, «флэшкі» хутчэй падыходзяць для транспартавання канфідэнцыйнай інфармацыі – але гэта кепскі варыянт, калі вядзецца пра рэзэрвовае капіяванне, паколькі яны недастаткова надзейныя і змяшчаюць адносна нямнога інфармацыі (найбольш пашыраныя варыянты 128, 256 і 512Mb). Флэш-модулі часам прадугледжваюць доступ з паролем, але, як і ў выпадку паролю да кампутара альбо незашыфраванага файла, не спадзявайцеся на яго: мэтафарычна кажучы, гэта ня сэйф, а драўляная шуфлядка. З «флэшкамі» гэтаксама трэба быць пільнымі і асцярожна выкарыстоўваць іх у якасці адзінага (асноўнага) носьбіту інфармацыі – менавіта дзеля сваёй кампактнасці і непрыкметнасці яны могуць лёгка згубіцца ці іх могуць скрасці.

Яшчэ адзін падобны сродак захоўвання рэзервовых копіяў – **мрз-плэры, смартфонны і іншыя побытавыя прылады зь вялікім аб’ёмам памяці**. Яны выкарыстоўваюцца як флэшкі, але ў пэўных сытуацыях выклікаюць менш падазрэньняў.

Параўнальная табліца ўласцівасяў рэзервовых носбітаў інфармацыі

Носбіт	Надзейнасць	Тэрмін прыдатнасці	Зручнасць	Ёмістасць
CD	Адносна высокая	Залежыць ад маркі матрыцы і частаты выкарыстання. Адночы запісаны дыск можа праляжаць "бяз руху" на менш за 3 гады. Інтэнсіўнае чытанне істотна зьмяняе гэты тэрмін	Вымагае пэўнай падрыхтоўчай працы і выкарыстання адмысловага праграмага забеспячэння	700 Mb
DVD	Гл. папярэдні п.	Гл. папярэдні п.	Гл. папярэдні п.	Залежыць ад фармату, часцей 4,7 Gb
Флэш-модуль	Нізкая	Моцна залежыць ад маркі, але ў кожным разе вельмі нялёзны. Часам псуецца праз тыдзень, часам працуе колькі год.	Зручна. Бачны ў сыстэме як дыск альбо каталёг. Аднаведна можна рабіць усе стандартныя апэрацыі – чытаць, пісаць, змяняць – звычайнымі сродкамі. Непрыкметны для неабазнаннага вока.	Найчасцей сустракаюцца мадэлі 128 Mb, 256 Mb, 512 Mb
Вонкавы дыск	Адносна высокая. Але такія прылады часцяком адчувальныя да ўдараў і вымагаюць асьцярожнасці	Пры акуратным карыстанні можна разлічваць прынамсі гадоў на 5.	Зручна. Таксама як і ў папярэднім п.	Разнастайныя, але ж ня менш за колькі гігабайт

Запіс на **вонкавыя дыскі** таксама зьяўляецца добрым варыянтам для вырабу рэзэрвовых копіяў. Працаваць зь імі зручна, а аб'ём запісанай інфармацыі – вялікі. Вонкавы дыск – па-сутнасці звычайны «цвёрды» дыск, накішталт таго, што знаходзіцца ўнутры вашага кампутара, але вынесены ў асобны корпус. Ён падключаецца да кампутара кабэлем праз порт USB альбо COM-порт.

У якасці рэзэрвай копіі (нагадаем – для зашыфраванай інфармацыі) можна выкарыстоўваць **бясплатны хостынг і папстовыя скрыні** ў Інтэрнэце. Падобную паслугу робіць *gmail.com* (памер – 2 гігабайта) і шмат іншых рэсурсаў (некаторыя зь іх дазваляюць карыстацца аўтаматычным шыфраваньнем пры перадачы дадзеных з вашага кампутара – паводле аналёгіі з кіраваньнем банкаўскім рахункам праз Інтэрнэт). Гэты від захоўваньня цяпер набывае папулярнасьць ува ўсім сьвеце, паколькі зь любога месца можна дабрацца да сваёй інфармацыі і нават можна выкарыстоўваць яе як хард-дыск для вашага ноўтбука ці іншага гасьцявога кампутара. Аднак пакуль у Беларусі гэты сродак не распаўсюджаны з прычыны невялікай хуткасці сувязі.

Захаваньне рэзэрвовых копіяў

Няма нічога дурнейшага, як зрабіць рэзэрвовую копію і пакінуць яе каля кампутара – у гэтым папросту няма ніякага сэнсу, менты альбо рабаўнікі ў выпадку форс-мажору атрымаюць і асноўную, і рэзэрвовую копію. Выснова: копіі трэба перахоўваць у іншым памяшканьні. Ці можна папросту забраць іх дахаты? У прынцыпе, мы ня ведаем – пакуль – выпадкаў, калі б вобшукі ці крадзяжы праводзіліся адначасова ў офісах і прыватным жытле актывістаў. Аднак такое можа адбыцца заўтра – гэта ўваходзіць у лемантар «праваахоўнай» дзейнасьці спэсэрвісаў. Ня варта захоўваць рэзэрвовую копію ў офісе іншай няўрадавай арганізацыі ў вашым горадзе – выпадкі правядзеньня некалькіх адначасовых вобшукаў у офісах некалькіх арганізацыяў ужо былі зафіксаваныя. З тых жа прычынаў ня варта захоўваць рэзэрвовыя копіі ў офісах арганізацыяў, якія ўваходзяць у адну сетку. Найлепшы варыянт – аддаць іх надзейнаму чалавеку, які не працуе ў вашым офісе стала, альбо захаваць іх у надзейнага сябра. Можаце рабіць некалькі копіяў адначасова і захоўваць іх у розных месцах – гэта павялічвае абсяг працы, але імавернасьць поўнага зьнікненьня інфармацыі ў такім разе блізкая да нулю.

Каб вырашыць, ці трэба вам гэта, уявіце сябе ў сытуацыі, калі ваша інфармацыя знікла, – наколькі гэта страшна менавіта для вас?

Як карыстацца электроннай поштай?

Інфармацыю зручна перасылаць праз электронную пошту, аднак вашыя лісты лёгка могуць быць перахопленыя. Для таго каб захоўваць бяспеку, вам трэба карыстацца **PGP** альбо **GPG** – абедзьве праграмы ўзаемазамыняльныя, аднак для карыстальнікаў Windows лепш падыдзе першая. Абменьвайцеся з вашымі карэспандэнтамі ключамі, шыфруйце файлы, якія перасылаеце, і пачувайце сябе бяспечна – ніхто вашу перапіску напэўна не прачытае. Але пры гэтым захоўваецца небяспека, што «ворагі» будуць ведаць, паміж якімі з «падазроных» паштовых скрыняў ідзе актыўная перапіска з выкарыстаньнем **PGP** альбо **GPG**, – часам гэта зьяўляецца непажаданым (напрыклад калі вы перапісваецеся з нейкім вядомым замежным карэспандэнтам). У мэтах прадухіленьня гэткай небяспекі варта завесці для асабліва канфідэнцыйнай перапіскі адмысловыя паштовыя скрыні. Калі вам трэба пераслаць асабліва канфідэнцыйную інфармацыю – вядома, зашыфраваную, – варта стварыць выключна дзеля гэтага выпадку спэцыяльную паштовую скрыню, якой вы скарыстаецеся толькі адзін раз з калектыўнага выхаду ў Інтэрнэт (напрыклад, з інтэрнэт-кавярні).

Таксама пры карыстаньні электроннай поштай варта карыстацца самымі простымі правіламі асьцярожнасьці – націскаць «выхад» («sign out» альбо «log out») перад тым, як зачыніць старонку з поштай, выкарыстоўваць найбольш бяспечныя зь існых на вашым сэрвэры варыянты падлучэньня (напрыклад, для карыстальнікаў паштовага сэрвісу Yahoo! прапануецца два віды падлучэньня – стандартны і бяспечны (secure) – мэтазгодна карыстацца апошнім), пэрыядычна мяняць паролі, не карыстацца простымі паролямі, не паведамляць пароль праз тэлефон і не казаць іншым людзям. Натуральна, вельмі небяспечна карыстацца паштовымі сэрвісамі, што даступныя для беларускіх спэцслужбаў, напрыклад tut.by, а таксама ня варта перасылаць на тутбаеўскія скрыні канфідэнцыйную інфармацыю. Існуюць таксама паштовыя сэрвэры, якія маюць убудаваную сыстэму шыфраваньня, адзін з найбольш вядомых – hushmail.com. Не было б нічога dziўнага, калі б высветлілася, што за гэтымі сэрвэрамі стаяць спэцслужбы ЗША ці Брытаніі, аднак для нас гэта вялікай ролі ня грае: абы не гэб'ё.

У працы з электроннай поштай існуе некалькі простых і надзвычай важных правілаў: ніколі не карыстайцеся праграмамі Outlook альбо Outlook Express ад фірмы Microsoft; ніколі не адчыняйце дадаткаў (attachments) няяснага альбо (нібыта) забаўляльнага прызначэння, у тым ліку мультыкаў, праграмаў ды архіваў, пароль да якіх прапануецца ў цэле ліста.

Пытаньні выкарыстаньня PGP

Чаму неабходна карыстацца PGP? З тых самых прычын, зь якіх вы заклеіваеце ліст у капэрту альбо не дазваляецечытаць цераз вашае плячо. Стандартныя сродкі электроннай пошты не забясьпечваюць аніякай канфідэнцыйнасьці вашаму ліставаньню. Перад тым як дайсьці да адрасата, вашае паведамленьне пройдзе празь некалькі кампутараў менавіта ў тым выглядзе, у якім вы яго стварылі, – г. зн. адкрыты тэкст і даступныя дадаткі (attachments). На кожным этапе паведамленьне можа быць прачытанае. Ясна, што ў варунках дыктатуры гэта набывае асаблівае значэньне, бо ўладныя структуры ад КДБ і да чыноўнікаў сярэдняга гатунку могуць лёгка і часта карыстацца гэтай магчымасьцю. Дадайце да гэтага, што адміністратарамі тых кампутараў і сетак, празь якія вы адсылаеце, пошту могуць быць людзі занадта цікаўныя і недастаткова сумленныя і, магчыма, яны чуйныя да «настойлівых просьбаў» з боку гэбэшнікаў.

Ці існуюць іншыя падобныя праграмы? Так, існуюць. Але **PGP** – найбольш аўтарытэтны і найшырэй распаўсюджаны прадукт на гэтым рынку. Ён разьлічаны на карыстальніка сярэдняй кваліфікацыі, вымагае некаторага навучаньня, але працаваць зь ім прасьцей, чым зь якім-кольвек Word'ам. Дазваляе шыфраваць кавалкі тэксту і файлы любых фарматаў. Мае бясплатную вэрсію. На цяперашні час **PGP** – сусьветны стандарт для офіснай бясьпекі.

Наколькі надзейны PGP? «У сьвеце ёсьць два гатункі крыптаграфіі: адзін ня дасьць тваёй малодшай сястрычытаць твае файлы, другі ня дасьць моцным урадамчытаць твае файлы» (Bruce Schneier, Applied Cryptography). Апошні варыянт называецца моцнай крыптаграфіяй. PGP належыць да клясы моцных крыптаграфічных праграм. Калі вы карыстаецеся PGP у адпаведнасьці з рэкамандацыямі распрацоўніка, вашае паведамленьне наўрад ці будзе расшыфраванае. Берычы ў якасьці прыкладу здольнасьці сучасных кампутараў, для расшыфроўкі правільна зашыфраванага паведамленьня аднаму мільяр-

---

ду кампутараў спатрэбіцца больш часу, чым праіснуе Сонечная сыстэма. Уражвае?

Зразумела, кампутарная тэхніка ўвесь час прагрэсуе і празь нейкі час можа адбыцца тэхналягічны прарыў, які зробіць расшыфроўку больш магчымай. Але, арыентуючыся нават на самыя смелыя прагнозы, у вас у запасе дзесяцігодзьдзі. Хто стане працаваць так доўга дзеля вашай перапіскі? Часьцяком можна пачуць: «Я прачытаў у Інтэрнэце, што КДБ умее расшыфроўваць PGP» ці штосьці гэткага ж фармату. Фокус у тым, што спэцслужбы зацікаўленьня ў дыскрэдытацыі PGP ды іншых крыптасыстэм менавіта таму, што яны ня могуць яе адужаць! Адсюль падобныя выкіды дэзінфармацыі. Спэцслужбы таталітарных рэжымаў схільныя да парушэньня законаў, але законы матэматыкі – хрэн парушыш!

Ці ня можа так быць, што распрацавальнікі праграмы зрабілі схаваную «дзірку» ў кодзе праграмы і робяць падвойны бізнэс, прадаючы людзям крыптасыстэму, а ўрадам – магчымасьць яе ўзламаць? Зь іншай праграмай гэта магчыма, але распрацавальнікі PGP прытрымліваюцца палітыкі «адкрытага коду». Гэта значыць, што кожны, хто пажадае, можа атрымаць праграму ў «сырым» выглядзе і прааналізаваць яе. Тысячы незалежных праграмістаў ужо зрабілі гэта, і тысячы робяць гэта цяпер. Гэта ня толькі гарантуе адсутнасьць злых сюрпрызаў, але і дазваляе вылоўліваць магчымыя памылкі.

Важная заўвага: для таго каб пададзенае тут было праўдай, ваша **PGP** павінна быць *вартай даверу* скачанай з www.pgpi.com

Як працаваць з PGP?

Стварэньне пары ключоў

Стварэньне новай пары ключоў адбываецца ў двух выпадках: калі вы ўпершыню ўсталёўваеце PGP – тады праграма сама прапануе пачаць працэс стварэньня – альбо вам проста спатрэбілася згенэраваць новую пару. У апошнім варыянце вам трэба ў мэню *Keys* выбраць *New key*.

1. Увядзіце сваё імя ў поле *Full name* і паштовы адрас (электроннай пошты, зразумела) – у поле *Email address*. Гэтыя звесткі будзе бачыць той чалавек, якому вы дасьце свой адкрыты ключ. Вы можаце, калі вам захочацца, пазначыць тут мянушку альбо псэўданім ды й адрас фальшывы... Толькі калі гэта забытае вашых карэспандэнтаў – ня скардзіцеся.

2. У акенца *Passphrase* уводзьце фразу-пароль. Так, так, ня слова, а

фразу! Паводле таго, як вы ўводзіце пароль, сыстэма ацэньвае яго якасьць у полі *Password quality*. Па змаўчаньні ЗПЗ не паказвае тое, што вы набіраеце, – раптам хтосьці падглядае? Але калі ніхто не падглядае, можаце зьняць гачок з опцыі *Hide typing* – набіраць стане прасцей.

У акенца *Confirm* трэба зноўку ўвесці пароль. Гэта можа падацца дзіўным, але ўвод паролю – надзвычай адказны момант і падвойная праверка дазволіць зьменшыць імавернасьць абдрукоўкі.

3. Праграма генэруе пару ключоў: сакрэтны і адкрыты. Проста чакайце, працэс можа заняць некалькі хвілінаў.

Захоўваньне і чытаньне ключоў

Запусьціце *PGPKeys*. Выберыце ваш ключ, ідзіце ў мэню *Keys*, націсьніце каманду *Export*. Вам прапануецца выбраць месца ды назву файлу, у якім будзе захаваны ключ. Працэдура такая ж, як пры захаваньні дакумэнту *Word*. Ёсьць важная акалічнасьць – опцыя *Include private key(s)*. Па змаўчаньні яна выключаная – і гэта значыць, што будзе захаваны толькі адкрыты ключ. Вы можаце разаслаць яго сваім рэцыпіентам. Калі вы паставіце гачок для гэтай опцыі, будзе захаваная пара ключоў (і сакрэтны, і адкрыты). Дасылаць пару ключоў, вядома, нікому нельга. Пару захоўваюць толькі каб зрабіць копію (напрыклад, каб перанесці на новы кампутар альбо проста захаваць копію ў надзейным месцы).

Для чытаньня ключоў выканайце каманду *Import* у мэню *Keys* ды знайдзіце файл, што ўтрымлівае ключ(ы). Праграма пакажа, якія ключы захоўваюцца ў гэтым файле, – іх можа быць некалькі. Выберыце патрэбныя і націсьніце *Import*.

Спраўджваем адбіткі

У акне *PGPKeys* выберыце патрэбны ключ, кляцніце правую кнопку мышкі, выберыце пункт *Key properties* – убачыце сьпіс словаў у рамцы з загатоўкам *Fingerprint* – гэта і ёсьць адбітак. Перапішыце яго, каб спраўдзіць у тэлефоннай размове альбо падчас асабістай сустрэчы.

Шыфруем файл

1. У любой праграме *Windows*, якая прадугледжвае працу з файламі, вылучаем адзін ці некалькі файлаў і кляцаем правай кнопкай мышкі. Зьявіцца мэню з шэрагам пунктаў, сярод іх выбераце *PGP* – адкрыецца

падмэню. Каманда *Encrypt* шыфруе файлы, *Encrypt & Sign* – шыфруе і падпісвае. Выберыце неабходны вам варыянт.

2. Адчыніцца акно: уверсе – сьпіс адкрытых ключоў, якія ўсталяваныя ў вашым кампутары, ніжэй – пустое поле. У яго вам трэба перацягнуць мышкай ключы тых людзей, для якіх вы шыфруеце вашыя файлы (вашых рэцыпіентаў). Вы можаце шыфраваць і для сябе, для гэтага перацягніце свой ключ.

Кожны з тых, чые ключы будуць перанесеныя ў поле *Recipients*, зможа расшыфраваць файлы сваім сакрэтным ключом незалежна ад іншых рэцыпіентаў.

З паказаных унізе опцыяў мы прапануем вашай увазе толькі адну – *Wipe original*. Калі яна выключаная, у выніку шыфраваньня будуць створаныя шыфраваныя вэрсіі выбраных файлаў, але арыгіналы застаюцца некранутымі. Уключыўшы ж яе, вы загадаеце праграме зьнішчыць арыгіналы (застаюцца толькі зашыфраваныя вэрсіі). Зьнішчэньне адбудзецца такім чынам, што ўзнавіць файлы ня ўдасца.

3. Калі вы выбралі каманду *Encrypt & Sign*, вам будзе прапанавана выбраць ключ, якім вы хочаце падпісаць файлы, ды ўвесці пароль.

Шыфруем кавалак тэксту

Тыповая задача: вы напісалі ліст і вырашылі адправіць яго ў зашыфраваным выглядзе. Вылучаем тэкст, капіюем яго ў «кішэнь» сьстэмы.

Кляцаем правай кнопкай мышкі на памянёным ужо замочку каля гадзінніка. Выбіраем каманду *Clipboard*, потым – *Encrypt* альбо *Encrypt & Sign*, калі вы хочаце яшчэ і падпісаць тэкст.

Далей праца такая ж, як падчас шыфраваньня файлаў. Па завяршэньні ў сьстэмнай «кішэні» будзе знаходзіцца зашыфраваны кавалак. Устаўце яго ў патрэбную праграму (напрыклад у паштавік).

Расшыфроўка файлаў

У бальшыні выпадкаў дастаткова двойчы кляцнуць мышкай па зашыфраваным файле. Праграма запытае пароль і расшыфруе.

Расшыфроўка тэксту

Скапіюеце зашыфраваны тэкст ад радка з пазнакай «BEGIN PGP MESSAGE» да радка «END PGP MESSAGE» улучна. Праз замочак выклічае мэню *Clipboard*, потым – *Decrypt & Verify*.

Расшыфраваная інфармацыя ў «кішэні».

Даведнік тэрміналогіі PGP

Ключ (*key*) – гэта звесткі, неабходныя для зашыфроўкі ці расшыфроўкі інфармацыі. Захоўваюцца ў файлах.

Памер ключа (*key size*) – памер таго пакету звестак, які зьяўляецца ключом. Чым большая даўжыня ключа, тым больш часу і вылікаў неабходна зламаць ключ, каб яго падабраць. Вымяраецца ў бітах.

Адкрыты (ці публічны) **ключ** (*public key*) – ключ, якім можна толькі зашыфроўваць інфармацыю. Вы павінны распаўсюдзіць гэты ключ сярод тых, хто будзе пісаць вам шыфраваныя лісты.

Сакрэтны (ці прыватны ключ) **ключ** (*private key*) – ім можна расшыфроўваць інфармацыю, зашыфраваную адкрытым ключом. Сакрэтны ключ – толькі для вас, ахоўвае яго ад пачочных асобаў. На выпадак, калі яго ўсё-ткі скрадуць, сыстэма PGP прадугледжае пароль, ня ведаючы якога, сакрэтным ключом не скарыстаецца.

Адбітак ключа (*key fingerprint*) – даволі доўгі набор ангельскіх словаў, унікальны для кожнага ключа. Рэч у тым, што адкрыты ключ, які вам даслаў ваш сябра, неабавязкова дайшоў. Яго можна падмяніць, каб потым чытаць вашу карэспандэнцыю. Таму ключы трэба зьяраць праз тэлефон ці на асабістай сустрэчы, параўноўваючы іх адбіткі. Калі ўсе словы супадаюць – значыцца, ключ той; калі не супадаюць – ключ падмянілі.

Пара ключоў (*key pair*) – у PGP ключы ствараюцца толькі парамі: сакрэтны + адкрыты. Вы лёгка зразумеце чаму – калі ўважліва прачыталі, чым адрозніваюцца сакрэтны й адкрыты ключы.

Рэцypіент (*recipient*) – кажучы папросту, тая асоба, для якой вы шыфруеце інфармацыю, атрымальнік, адрасат. Каб зашыфраваць штосьці для пэўнага рэцypіента, вы мусяце мець ягоны адкрыты ключ. Прачытайце пункт «Адкрыты ключ», калі не разумеце чаму.

Ліставаньне – у кантэксце PGP – абмен шыфраванымі паведамленьямі ці файламі. Каб ліставаньне паміж вамі і іншым чалавекам было магчымае, вы мусяце абмяняцца сваімі адкрытымі ключамі (гл. папярэдні пункт).

Подпіс (*digital signature*) – грае тую ж ролю, што і звычайны рукапісны подпіс: засьведчвае тэкст і любы іншы тып звестак, што дазваляе ў далейшым спраўдзіць ці высветліць паходжаньне інфармацыі.

Подпіс у PGP робіцца сакрэтным ключом, наколькі дзіўна гэта б ні гучала для непадрыхтаванага вуха. Электронны подпіс можа спадарожнічаць шыфроўцы (інфармацыя, зашыфраваная адкрытым ключом).

чом рэцыпіента і падпісаная вашым сакрэтным ключом) альбо проста засьведчаць незашыфраваныя звесткі. Можна захоўвацца ў асобным файле альбо ў адным з падпісанай інфармацыяй.

PGPTools, PGPKeys – часткі праграмы PGP. Любую зь іх можна запустыць праз мэню *Пуск (Start)* альбо кляцнуўшы правай кнопкай мышкі на замочак, які PGP, па ўсталяваньні, размяшчае каля гадзінніка, у правым ніжнім куце экрану.

Лякальная кампутаровая сетка і праца ў Інтэрнэце, вірусы і траяны

Падключэньне да Інтэрнэту вашага кампутара дае ворагам неблагія шанцы для выкраданьня інфармацыі. Па-першае, у вас можа быць незаўважна ўсталяваная праграма-шпег, закінутая вам у выглядзе вірусу ці траяну і, ледзь толькі вы ўвойдзеце ў Сусьветнае павуціньне, яна пачне перасылаць інфармацыю з вашага дыска зьламысьнікам. Па-другое, сама апэрацыйная сыстэма можа мець «дзіркі» і памылкі, якія даюць магчымасьць нягоднікам кіраваць вашым кампутарам праз Інтэрнэт (асабліва гэтым «славіцца» Windows, якая найбольш распаўсюджаная ў нашай краіне).

Такім чынам, карыстаньне Інтэрнэтам дапушчальнае толькі ў тым выпадку, калі вы ўсталюеце сабе праграму-фаервол (анг. firewall) ды антывірус. Фаервол – гэта праграмны сродак, які блякуе недазволена сеткавыя апэрацыі, перашкаджаючы шкодным праграмам высылаць штосьці ў Інтэрнэт і зачыняючы доступ да вашага кампутара зьонку (з Інтэрнэту). Для карыстальнікаў Windows можна парэкамандаваць Norton Internet Security, які да таго ж можна ўсталяваць у пары з Norton Antivirus. Людзі ж, якія працуюць з Unix-падобнымі апэрацыйнымі сыстэмамі, зьбольшага ўратаваньня ад праблемаў зь вірусамі, а фаервол маюць адпачатку (магчыма, яго трэба ўключыць). У Windows XP таксама ёсьць убудаваны фаервол (брандмаўэр), аднак многія людзі не давяраюць ягонаму надзейнасьці.

Трэба зазначыць, што абарончае праграмнае забесьпячэньне вымагае настройкі, і вам неабходна будзе паглыбіцца ў вывучэньне суправаджальнай дакумэнтацыі альбо скарыстаць з паслугаў чалавека, якому вы *давяраеце*.

У выпадку зь лякальнай сеткай лічыцца больш надзейным на той кампутар, які непасрэдна падлучаны да Інтэрнэту, ускласьці абавязкі **выключна** фаерволу і шлюза (разьмеркавальніка Інтэрнэту для

іншых кампутараў сеткі) і не працаваць на ім з канфідэнцыйнай інфармацыяй.

Калі ў вашай лякальнай сетцы працуюць людзі, якія не ўваходзяць у кола *даверу*, пажадана не адкрываць сеткавы доступ да тых дыскаў і каталёгаў, што змяшчаюць сакрэтную інфармацыю, альбо прынамсі абараняць іх паролем.

Павінна існаваць пісьмова аформленая палітыка бяспекі ў дачыненні да кампутараў і сеткі. Усталяваньнем і настройкай праграмаў павінен займацца толькі адзін адказны чалавек – адміністратар сеткі. Ён абавязаны прытрымлівацца праактыўнага падыходу да патэнцыйных праблемаў: павышаць сваю кваліфікацыю, чытаць электронныя бюлетэні, прысьвечаныя праблемам бяспекі, рэгулярна абнаўляць апэрацыйную сыстэму, антывірус ды іншыя абарончыя праграмы. Трэба рэгулярна ставіць «заплаткі» на праблемныя месцы ў апэрацыйнай сыстэме і праграмах, што працуюць з Інтэрнэтам.

Прагляднік Internet Explorer, усталяваны па змаўчаньні на кожным кампутары з Windows, мае вельмі дрэнную рэпутацыю: цягам доўгага часу ў ім знаходзілі ўсё новыя і новыя дзіркі, якія даюць ліхадзеям магчымасьці для пранікненьня ў ваш кампутар. Пазьбягайце гэтай праграмы! Усталяйце лепш Mozilla Suite ці Mozilla Firefox, што даступныя бясплатна.

Якія існуюць небяспекі ў захоўваньні кампутаровай інфармацыі?

Небяспекі ў захоўваньні і перадачы інфармацыі абумоўленыя працоўнымі сытуацыямі. Бяспека вашай інфармацыі залежыць ад вашага абсталяваньня, вашага праграмнага забесьпячэньня, апэрацыйнай сыстэмы, вашых паводзінаў і парадку ў вашым офісе.

Энэргазахаваньне – таксама праблема бяспекі. Бальшыня сучасных кампутараў аснаджаныя сыстэмай энэргазахаваньня, якая выключае часткі абсталяваньня, калі пэўны час ніхто не працуе з кампутарам. Пры гэтым зьмесьціва памяці можа быць скінутае на дыск – а ў памяці могуць знаходзіцца дакумэнты, зь якімі вы працуеце. Зламысьнік можа прасканаваць ваш дыск у пошуку «адбітку памяці», і ёсьць імавернасьць, што яму пашанцуе. Адключыце энэргазахаваньне ў настройках вашай сыстэмы! Зьвярніце ўвагу на тое, што для ноўтбукаў адключэньне можа быць немагчымым альбо можа прывесці да хуткай разрадкі акумулятараў.

Апэрацыйная сыстэма пэрыядычна скідае кавалкі памяці на дыск у г. зв. «файл падкачкі», каб вызваліць месца для пэўных патрэбаў. Аднаводна ўзьнікае тая ж небясьпека, што і ў папярэднім пункце, аднак, на шчасьце, у меншым маштабе. Аджлючыць гэтую функцыю, не рызыкуючы стабільнасьцю сыстэмы, немагчыма. У некаторых выпадках можна аўтаматычна шыфраваць файл падкачкі. Карыстальнікі Unix-падобных сыстэмаў маюць такую магчымасьць у самой сыстэме, для Windows XP можна выкарыстаць BestCrypt v.7, аднак гэтая праграма каштуе грошай. Для Windows 98/95 праблема невырашальная.

Ноўтбук – фактар рызыкі. Апроч апісанай вышэй праблемы з энэргазахаваньнем, пераносныя кампутары лягчэй скрасьці, у стомленым стане вы можаце і проста пакінуць яго недзе. Дадамо, што ноўтбук можа быць сканфіскаваны падчас дагляду аўтамабіля ці асабістых рэчаў альбо падчас праезду празь мяжу. Не захоўвайце ў сваім «мабільным офісе» вялікіх масіваў канфідэнцыйнай інфармацыі, захоўвайце толькі тэя рэчы, зь якімі вы зьбіраецеся працаваць бліжэйшым часам. Зразумела, усё павінна быць зашыфраванае.

Небясьпекі выдаленых файлаў. Проста выдаліць файл – менш за паўсправы. Сыстэма проста пазначае «месца, занятае гэтым файлам, лічыць свабодным», але нічога не вынішчае. Адмысловымі сродкамі можна аднавіць файл альбо яго часткі і прачытаць. Замест таго каб выдаляць (анг. delete), файлы трэба вынішчаць (анг. wipe)! Для гэтага выкарыстоўваюцца праграмныя сродкі, прадугледжаныя, напрыклад, у **PGP** (націскаеце правай кнопкай мышкі на файл, выбіраеце **PGP**, выбіраеце wipe – і ваш файл выдаляецца надзейна).

Парадак доступу да кампутараў. Чужы чалавек за кампутарам – катастрафічна небясьпечна! Ён можа занесці вірус альбо выпадкова прачытаць важную інфармацыю, ён можа аказацца аматарам парнаграфіі (і файлы, якія ён пакіне па сябе, скампрамэтуюць вас). І гэта толькі ў тым выпадку, калі ён не зламысьнік. Калі ж ён мае на мэце шпігоўства – ён можа ўнятрыць у ваш кампутар праграмы, якія перахопяць вашыя паролі і зьвядуць на нуль усю вашу бясьпеку. Дасьведчаны чалавек можа гэта зрабіць нават калі за ім назіраюць.

Неабходна распрацаваць (пажадана ў пісьмовым выглядзе) парадак доступу да кампутараў. Калі для вас неабходна пуськаць іншых людзей папрацаваць на вашыя кампутары, вылучыце адну-дзьве машыны, на якіх будзе адбывацца праца з закрытымі дакумэнтамі, і абмяжуйце да іх доступ.

Асаблівую асьцярожнасьць трэба мець з выкарыстаньнем дыскетаў, звычайна на іх «забываецца» інфармацыя, якая ў працэсе працы была прынесена ў офіс звонку. Пажадана, каб у офісе не валяліся ўжываныя дыскеты «пра запас».

Узломнікі сыстэмаў карыстаюцца ня толькі тэхнічнымі сродкамі, але і актыўным сацыяльным інжынэрынгам. Вельмі проста – патэлефанаваць і ад чужога імя спытаць нібыта забыты пароль. Часта спрацоўвае. Чытайце біяграфію Кевіна Мітніка, самага «раскручанага» ўзломніка сыстэмаў.

Гіпэртафія ветлівасьці – крыніца правалаў. Сярэдні беларус, як той японец, ня ўмее казаць цвёрдага «не». Прыходзіць, дапрыкладу, у арганізацыю невядомы з чыстым позірам і, гледзячы проста ў вочы, задае нясьціплыя пытаньні, альбо просіць «на хвілінку» пусьціць да кампутара, альбо імпэтна прапануе свае паслугі ў якасьці добраахвотніка. Выглядае прыстойна, імкнецца гаварыць па-беларуску, на свае паводзіны мае тлумачэньні. Ай, як жа адмовіць, няветліва ж! Проста дзіва бярэ, як часта гэты – просты ў прыныце – фокус спрацоўвае і людзі сваімі рукамі здаюць канфідэнцыйную інфармацыю.

Іншы варыянт – нахабства. Вы чытаеце важную паперыну ці збіраецеся ўвесці пароль на сваім кампутары, а гэтым часам цераз вашае плячо, не хаваючыся, пачынае пазіраць іншы чалавек. У такой сытуацыі многія людзі няздольны даць адпор нахабніку і ў выніку «паляць» інфармацыю.

Пераадолець злачынную ветлівасьць дапаможа невялікая доза бюракратыі. Распрацоўвайце правілы, што можна, а чаго нельга. Каму можна сядзець за гэты кампутар, а каму – за гэны. Доступ да дакумэнтаў трэба даваць толькі тым людзям, якія зь імі працуюць. Вызначце, які стаж павінен напрацаваць у вашай арганізацыі чалавек, якія тэсты прайсьці, каб атрымаць свой статус у вашым офісе. Усе правілы павінны быць разьмешчаныя на бачным месцы, каб у іх можна было тыркнуць пальцам. Нават калі некаторыя рэчы падаюцца відавочнымі – усё адно надрукуйце іх ды павесьце на сьцяну. Проста гэта вельмі важны **псыхалягічны момант**: сказаць камусьці «нельга!» прасьцей, спаслаўшыся на правілы ці загад кіраўніцтва, чым адмовіць «ад сябе». Многія людзі ўвогуле ня ўмеюць адмаўляць, але кожны можа сказаць: «пачытайце правілы, вунь там, на сьцяне» – адмовіўшы такім ускосным чынам.

Як захоўваць папяровыя дакумэнты

Папера – праблема бясспекі. Звычайна ў офісах няўрадавых арганізацыяў, дзе ёсць шмат супрацоўнікаў, збіраецца шмат дзелавых папераў, якія колісь былі вельмі важныя, а пасля страцілі сваю актуальнасць і сталі нікому не патрэбныя – пра іх папросту забыліся. Але для спэцслужбаў і «сэксотаў» яны могуць уяўляць вялікую цікавасць. Раздрукаваныя паперы з сакрэтнай інфармацыяй (альбо нават і з несакрэтнай, проста працоўнай інфармацыяй) уяўляюць сабой небяспечку, якой ня так проста пазбыцца, – героі клясычнай літаратуры палілі дакумэнты ў агні, аднак у наш час такі варыянт малаверагодны, ды і паперы стала многа. Не выкідайце важныя дакумэнты ў сьметніцу, «органы» могуць наняць пару бамжоў, якія будуць перабіраць сьметны бак, адбіраючы, апроч пустых пляшак, вашыя паперы. Вынішчайце дакумэнты, у тым ліку і чарнавікі. Просты варыянт – парваць на дробныя кавалкі і высыпаць іх часткамі ў розныя сьметніцы па дарозе да хаты (але і ў гэтым варыянце ня трэба недаацэньваць руплівасць і апантанасць некаторых шпегав-фанатыкаў). Больш зручны і надзейны варыянт – «шрэдэр», здрабняльнік паперы. Гэты апарат наразае паперу на танючкія палосачкі і блытае іх. Аднавіць дакумэнт пасля гэтага немагчыма.

Адным з небяспечных момантаў у працы з дакумэнтамі з'яўляецца транспартаваньне дакумэнтаў. Зыходзячы з практыкі, менавіта падчас перамяшчэньня дакумэнтаў і важных папераў гэтыя матэрыялы могуць патрапіць у рукі спэцслужбаў.

Таму перасоўваньне дакумэнтаў у прасторы варта зьвесці да мінімуму. Замест таго каб паўсюль насіць з сабою важныя дакумэнты, перасоўваючы іх з аднаго "бяспечнага" месца ў іншае, "яшчэ больш бяспечнае", і назад, варта вызначыць сталае месца захоўваньня альбо працы з гэтым дакумэнтам. Тут таксама можна кіравацца прынцыпам дэцэнтралізацыі - можна вызначыць некалькі надзейных месцаў захоўваньня для розных дакумэнтаў. Паверце, што ахранцы будзе цяжэй вызначыць, якая з трыццаці кватэр, якія вы наведалі за тыдзень, будзе вашым "архівам", чым лавіць вас пастаянна на выхадзе з "палёнай" штаб-кватэры вашай арганізацыі (само памяшканьне штаб-кватэры лепей увогуле пазбавіць будзь-якіх сакрэтных дакумэнтаў).

Ня варта насіць з сабой тэа паперы, якія непатрэбныя вам для дзейнасці ў дадзены пэрыяд часу. Таксама ня варта захапляцца запаўнень-

---

нем нататнікаў важнай інфармацыяй - нататнік у выпадку затрымання можа згуляць супраць вас і нават стаць важным рэчавым доказам у крымінальнай справе (падчас аднаго з гучных судовых працэсаў у Беларусі ў якасці асноўнага доказу супрацьпраўнай дзейнасці абвінавачанага фігуравала ажно 13 нататнікаў з падрабязнымі звесткамі). Сканфіскаваны нататнік можа выкрыць вашыя кантакты. Таму паводле магчымасці інфармацыю ў нататніках варта змяшчаць у кадаваным альбо незразумелым для чужога вока выглядзе (самаменш, можна рабіць запісы беларускай лацінкай). Пры запаўненні нататніка (а таксама пры складанні іншых дакументаў) было б някепка ўявіць, што гэтыя дакументы патрапілі ў рукі спецслужбаў і тыя іх аналізуюць, - зыходзячы з гэтага можна выправіць тыя моманты, якія зьяўляюцца найбольш небяспечнымі. Нататнікі варта мяняць як мага часцей, пазбаўляючыся ад састарэлых кантактаў і іншай інфармацыі, скарыстаныя нататнікі лепей знішчаць, а калі гэта немагчыма - здаваць на часовае захоўванне ў канспіратыўны "архіў". У прынцыпе, надзейней усю інфармацыю, якая захоўваецца стала, пераводзіць у лічбавую кадаваную форму.

На дакументах, якія могуць стаць падставай для абвінавачвання ў зьдзяйсненні крымінальнага злачынства (напр. паклёп альбо зьнявага прэзydэнта, заклікі з мэтай зьвяржэння канстытуцыйнага ладу ды інш.) варта рабіць прыпіскі, якія б дэзавуювалі сэнс дакументу. Напрыклад, на плянах і праграмах можна ставіць надпісы: «Матэрыялы для дэтэктывнага апавядання», «Праграма аб'яднання "Млада Фронта", Славаччына, 1929 г.» і г. д. Падкрытычнымі матэрыяламі на адрас прэзydэнта і дзяржаўнай улады можна ставіць прыпіску: «...але ўсё гэта зьяўляецца няпраўдай і ня мае нічога агульнага з рэчаіснасцю».

Прынамсі, варта распрацаваць простыя правілы працы з дакументамі для вашай арганізацыі:

- раздрукоўваюцца толькі тыя канфідэнцыйныя дакументы, якія раздрукаваць неабходна;
- кожны дакумент мусіць мець гаспадара – асобу, якая адказная за яго выраб, працу зь ім і яго знішчэнне;
- непатрэбныя дакументы знішчаюцца ўва ўстаноўленым бяспечным парадку (гэта датычыцца як канфідэнцыйных дакументаў, так і бягучых дакументаў і чарнавікоў);
- прызначаецца адказны за бяспеку працы з паперамі.

Як вырабляць, захоўваць і распаўсюджаць друкаваныя матэрыялы

Пры працы з друкаванымі матэрыяламі трэба часава і тэрытарыяльна разьдзяляць фазы вырабу, захоўваньня і распаўсюду. Гэта значыць, што надрукаваны ў друкарні матэрыял не павінен адразу дастаўляцца на штаб-кватэру альбо на кватэру распаўсюднікаў. Пажадана мець кватэру-склад (леццшча, гараж, падсобка), дзе гэтыя матэрыялы будуць захоўвацца ў гуртоўным стане да перадачы на распаўсюд у раздроб. Адначасова на штаб-кватэры павінна быць такая колькасьць друкаваных адзінак, якую не шкада згубіць у выпадку нападу.

Асобы, не заангажаваныя ў выраб друкаванай прадукцыі, не павінны ведаць, дзе знаходзіцца падпольная друкарня. Асобы, якія не займаюцца захоўваньнем друкаванай прадукцыі, не павінны ведаць, дзе знаходзіцца склад улётка. Кожны мусіць ведаць свой частак працы і безь неабходнасьці не цікавіцца, што адбываецца за яго межамі.

Важным і асабліва небясьпечным пытаньнем зьяўляецца транспартаваньне друкаванай прадукцыі – гэтай працай павінны займацца альбо адмысловыя людзі, якія нічым больш не займаюцца, альбо надзейныя, але «незасьвечаныя асобы». На скрайні выпадак транспартаваньнем займаюцца самі актывісты. Пазьбягайце выкарыстаньня таксовак. Калі няма іншага выйсьця – ускладніце маршрут, мяняйце машыны, кожная новая таксоўка мусіць быць зь іншай фірмы ці таксапарку, але й нават пры такіх засьцярогах – гэта толькі разавы рэцэпт. Многія кіроўцы таксуюць у адных і тых жа месцах і хутка запамняць незвычайнага пасажыра. Міліцыя і спэцслужбоўцы часта «прачэсваюць» гэтую прафэсійную праслойку, пры гэтым яны могуць выставіць вас у ролі, напрыклад, забойцы ці ліхадзея, так што кожны таксоўца палічыць за абавязак вас «здаць».

Абсалютна недапушчальна транспартаваць незапакаваную ў непразрыстую абгортку прадукцыю – наклад мусіць быць надзейна запакаваны, каб не выклікаць залішніх зачэпак у чужога незацікаўленага вока. У друкарнях часта ставяць на пакункі пазнакі, нярэдка пішуць назвы кніжак. Папрасіце, каб яны не пісалі нічога апроч лічбаў ці ўмоўных знакаў альбо «кодавую назву» (кшталту «Как перестать беспокоиться и начать жить»).

Адкрытыя тэлефонныя размовы пра друкаваную прадукцыю павінны быць выключаныя, а кадаваныя размовы павінны быць зьведзеныя да мінімуму. У выпадку выкарыстаньня кодаў код трэба рэгулярна мя-

---

няць. Безь неабходнасьці ня трэба камунікаваць з падпольнай друкарняй: уладам ня так важна перахапіць канкрэтны наклад улётак, яны хутчэй хочучь увогуле спыніць непадцэнзурны друк на гэтай тэрыторыі. У ідэальным становішчы, рэдакцыя і падпольная друкарня ўвогуле не павінны камунікаваць паміж сабой – мусіць быць адмысловы сувязны, які перадае інфармацыю паміж імі. Таксама ня варта занадта часта камунікаваць праз тэлефон паміж рэзэрвовымі сховішчамі і іншымі элементамі сыстэмы распаўсюду.

Самае горшае, што можна зрабіць, – наладзіць масавую выдачу ўсяго накладу матэрыялаў распаўсюднікам наўпрост на штаб-кватэры: для мянтоў самае зручнае – зрабіць засаду перад дзвярамі офісу і перахопліваць распаўсюднікаў. З гэтай жа прычыны распаўсюд трэба пачынаць з тых раёнаў, што знаходзяцца ў далечыні ад штаб-кватэры.

Распаўсюднікі друкаваных матэрыялаў павінны мець пры сабе пасьведчаньні асобы, найлепей пашпарт, ня варта мець пры сабе зброю. Распаўсюднікі павінны працаваць «у полі» групай (2–5 чалавек) і мець «базу» – г. зн. чалавека, які носіць з сабой вялікую партыю накладу, трымаецца ўбаку ад распаўсюднікаў. Распаўсюднікі павінны мець пры сабе толькі мінімальную партыю (у выпадку з пэрыядычнымі выданнямі – 200–300 асобнікаў), дастатковую для паўгадзіны-гадзіны працы. Калі ў распаўсюднікаў заканчваецца матэрыялы, яны падыходзяць да «базы» і атрымліваюць новы пачак. Практыка паказвае, што пры дысцыплінаванай працы такі фармат дазваляе зьвесьці да мінімуму колькасць матэрыялаў, якія трапляюць у лапы мянтам: патрулі, пабачыўшы распаўсюдніка, звычайна адразу імкнуцца схапіць яго. Гэтае правіла датычыцца распаўсюду друкаваных матэрыялаў на вуліцах, у транспарце і шляхам раскідкі па паштовых скрынях.

Калі распаўсюдніка затрымалі і даставілі ў пастарунак, ён не павінен панікаваць і павінен прытрымлівацца загадзя ўзгодненай інструкцыі аб паводзінах падчас затрыманьня. Перад пачаткам працы яму трэба давесці, што за распаўсюд друкаваных выданняў прадугледжаны адносна невялікі штраф. Зразумела, ня варта казаць, адкуль узяліся гэтыя друкаваныя матэрыялы (Хто даў? Колькі было атрымана і колькі паспеў распаўсюдзіць? Ці сам вырабляў або нехта даручыў? Якая арганізацыя займаецца вырабам і распаўсюдам?). Трэба памятаць, што распаўсюднік увогуле можа **адмовіцца ад будзь-якіх тлумачэньняў**, хоць гэта і патрабуе пэўнай псыхалагічнай загартоўкі. Таму распаўсюднікі павінны ведаць шэраг шаблонных «адмазак»: «Знайшоў на лаў-

---

цы ў сквэры, вырашыў параздаваць сябрам і мінакам», «Знайшоў на сьметніцы каля выканкаму» і г. д.

Важнае правіла: пасья затрымання нельга адразу ісьці на «базу» альбо штаб-кватэру: існуе небясьпека прывесці за сабой хваста.

Асобна адзначым вялікую папулярнасьць і досыць высокую эфэктыўнасьць гэтак звананага **дэцэнтралізаванага** вырабу і распаўсюду друкаваных матэрыялаў. Гэта значыць, напрыклад, што актывістам па ўсёй краіне рассылаюцца праз электронную пошту (альбо зьмяшчаюцца на пэўным сайце ў Інтэрнэце) узоры матэрыялаў, актывісты іх памнажаюць саматужным спосабам (падпольныя друкарні і рызографы тут неабавязковыя, дастаткова хатняй друкаркі альбо партатыўнага ксэракса ў невяліччай арганізацыі) у колькасці, якая ім неабходная для распаўсюджаньня ўласнымі сіламі. Дзякуючы гэткай тэхналёгіі можна распаўсюдзіць хутка і па ўсёй краіне досыць вялікі наклад. Пры гэтым ня маецца адзінага «цэнтру» вырабу, захоўваньня і распаўсюду, а таксама адсутнічае рызыка, што «тавар» перахопяць пры транспартаваньні.

Пры вырабе і транспартаваньні забароненых кніжак раім выкарыстоўваць дзедаўскую мэтодыку: вокладка кніжкі не павінна выклікаць аніякіх пытаньняў у «правахоўнікаў» (кштатлу «Самосовершенствование – дорога к успеху»), а пад ёй хаваецца недазволены зьмест (як вы бачыце ў гэтым выданьні). Пазьней «цнатлівую вокладку» можна зьняць.

Пры макетаваньні друкаванай прадукцыі трэба ўлічваць, што беларускае заканадаўства патрабуе раззьмяшчэньня на друкаваных вырабах выхадных зьвестак і штрыхаваго коду па форме ISBN (штрыхавы код у абавязковым парадку раззьмяшчаецца на кнігах і брашурах на чацьвертым баку вокладкі). Для пэрыядычных выданьняў выхаднымі зьвесткамі лічацца назва выданьня, заснавальнік (заснавальнікі), імя і прозьвішча рэдактара (галоўнага рэдактара альбо ягонага намесьніка), парадкавы нумар выпуску і дата яго выхаду, кошт альбо паметка «Бескаштоўна» ці «Вольны кошт», наклад, поўныя адрасы рэдакцыі і друкарні, рэгістрацыйны нумар. Па магчымасьці гэтыя зьвесткі павінны раззьмяшчацца на пэрыядычным выданьні (нават на тым, якое выдаецца з пазначаным накладам да 300 асобнікаў і не падлягае дзяржаўнай рэгістрацыі). Натуральна, пазначаны наклад усіх незарэгістраваных пэрыядычных выданьняў не павінен перавышаць 300 асобнікаў (гэта значыць, максімум – 299 асобнікаў). Для нелегальных пэры-

---

ядычных выданняў, гэтаксама як і для падпольных кніг і улётак, мае сэнс пазначаць прыдуманая каардынаты рэдакцыі і друкарні. Цяпер у Беларусі пашыраная практыка, калі выдавец прыдумвае нейкую друкарню з галавы ў нейкім экзатычным расейскім альбо ўкраінскім горадзе ці проста піша «Надрукавана ў Эўропе». Напэўна, тут можна проста цалкам перапісаць каардынаты друкарні зь нейкай расейскай кніжкі.

Як весьці размовы праз тэлефон

Падазрэньне, што спэцслужбы праслухоўваюць усіх, – адно з пашыраных грамадзкіх перакананьняў. Шмат хто лічыць гэта забабонам, спасылаючыся на вялізныя рэсурсы, якіх вымагае гэтка дзейнасьць. На самай справе ў гэтай тэзе шмат што адпавядае рэчаіснасьці, і маштабы праслухоўваньня сапраўды вялікія. Выкрытыя пасыля «памаранчавай рэвалюцыі» ўва Ўкраіне памеры праслухоўваньня тэлефонаў палітычных і грамадзкіх актывістаў паказваюць, што спэцслужбы не шкадуюць рэсурсаў на гэтую дзейнасьць – слухаюць усіх, чыя дзейнасьць іх цікавіць.

Калі вы карыстаецеся мабільным тэлефонам, то акрамя тэхнічных характэрыстыкаў мадэлі вам нельга забывацца пра чатыры іншыя якасьці гэтага прыстасаваньня: магчымасьць перадачы спэцслужбам інфармацыі пра месца знаходжаньня абанэнта; магчымасьць фіксацыі выходных і ўваходных тэлефанаваньняў; магчымасьць праслухоўваньня і запісу размоваў, а таксама SMS'ак; дыстанцыйнае ўключэньне мікрафона для праслухоўваньня нават пры выключаным апарате (апошняе не правэрана, але і не абвергнута). У прынцыпе, гэтыя небясьпекі пашыраюцца на ўсе мадэлі тэлефонаў.

Адзінае галоўнае правіла, якім трэба кіравацца, – **тэлефон не прызначаны для размоваў**. Гэта парадокс павінны быць прынцыпам нелегальнай дзейнасьці.

Калі вам трэба высветліць нейкае пытаньне, то выкарыстоўвайце **тэлефон не для размовы, а для таго, каб дамовіцца пра час і месца размовы** таксама ў кадаваным выглядзе. Асабліва гэта правіла датычыцца мабільных тэлефонаў вядомых грамадзкіх актывістаў (некаторыя зь іх кіруюцца правілам «Ну і няхай слухаюць» – і такім чынам даюць спэцслужбам карысную інфармацыю, якая можа быць скарыстаная пазьней ня толькі супраць іх саміх, але і супраць іх карэспандэнтаў). Лепей дамаўляцца кадаванымі словамі альбо словамі, зразуме-

---

лымі толькі вам, кшталту «Варыянт С», «Там жа, дзе і пазаўчора», «На прыпынку», «Ля школы», «Пад гадзіннікам». Замест таго каб казаць: «У кавярні “Вавёрачка” – лепей выкарыстаць код альбо сказаць: «У кавярні на Партызанскім» ці «Ну, памятаеш, на Мотавела...» Асабліва пільнымі ў гэтым сэнсе трэба быць падчас маштабных акцыяў, важных сустрэчаў і перамоваў, выбарчых і іншых палітычных кампаніяў. SMS-паведамленьні такія ж небясьпечныя, імі таксама трэба абменьвацца асьцярожна, з выкарыстаньнем коду. Сачыце, каб у памяці вашага мабільніка не было лішніх SMS’ак (на выпадак адабраньня мабільніка). Памятайце, што спэцслужбы часта зважаюць на колькасьць званкоў з аднаго тэлефона на іншы: напрыклад, калі «пад каўпаком» знаходзіцца апазыцыйны дзяяч, то аўтаматычна зьвяртаецца ўвага на тыя нумары, на якія ён часцей за ўсё тэлефануе (з хатняга і мабільнага тэлефона). Напрыклад, калі дзяяч, які знаходзіцца ў прыкрытэтным сьпісе праслухоўваньня, патэлефанаваў чалавеку першы раз у жыцьці (нават памыліўся нумарам), то гэты абанэнт аўтаматычна на трапляе ў калектыўную памяць органаў і ўжо ня будзе забыты.

Падчас канфідэнцыйных і важных размоваў мабільны тэлефон трэба адключаць і вымаць батарэю (наилепей зрабіць гэта загадзя, ня ў тым месцы, дзе адбываюцца перамовы). Заўжды добра, калі вы ня возьмеце з сабою тэлефона, калі пойдзеце на сустрэчу: памятайце, што праз мабільны тэлефон нескладана вылічыць вашае месца знаходжаньня (дакладнасьць можа быць высокай: ажно да нумару дому). Пакіньце мабільнік у офісе ці дома (адключаным альбо ўключаным) – і ідзіце на сустрэчу. Калі вам асабліва каштоўная канфідэнцыйнасьць – па-магчымасьці рэгіструйце мабільныя тэлефоны на іншых, незасьвечаных асобаў (а таксама можна карыстацца карткамі замежных апэратараў з роўмінгам). Але ўлічвайце, што ў мабільных сетках рэгіструецца ня толькі SIM-картка, але й тэлефонны апарат, – таму для новых і замежных SIM-картак лепей выкарыстоўваць новыя апараты. Практычная заўвага: калі батарэі вашага тэлефона звычайна хапала на пяць дзён размоваў, а раптам яна стала разраджацца за дзень – верагодна, што ў вашым тэlefоне працуе «жучок», хаця, магчыма, проста прыйшоў час замяніць акумулятар.

Лепей не праводзіць сакрэтныя размовы ў пакоі, дзе ёсьць стацыянарны тэлефон (ён можа выкарыстоўвацца як сталае прыстасаваньне праслухоўваньня).

Адзначым, што існуе некалькі сродкаў абароны ад праслухоўваньня

тэлефонных размоваў. У прынцыпе, усе яны вымагаюць прыцягнення спецыяліста, аднак некаторыя даступныя ў продажы і могуць быць скарыстаныя і «чайнікамі».

Самым простым варыянтам зьяўляецца набыццё **скрэблера** – прылады для кадавання размовы, якая кадуе сыгналы перад іх перадачай. Плюсам зьяўляецца тое, што скрэблер дазваляе мець дастаткова высокую ступень шыфравання размовы – ён можа абараніць ад любога зь відаў праслухоўвання і стацыянарнага тэлефона, і мабільніка (пры гэтым, натуральна, трэба папярэдне рабіць праверку ўсяго памяшканьня: вас могуць слухаць і пры дапамозе «жучка»). Мінус – абодва абанэнты павінны мець сумяшчальныя скрэблеры, – так што гэтую схему рацыянальна выкарыстоўваць для тых абанэнтаў, якія пастаянна вядуць паміж сабой канфідэнцыйныя размовы. Гэтая тэхналёгія шырока прадстаўленая на рынку, а ваганьне коштаў – ад 500 да некалькіх тысячаў даляраў – залежыць ад надзейнасьці выкарыстаных для шыфравання альгарытмаў.

Апошнім часам вялікую папулярнасьць набылі гэтак званыя **крыптафоны** Па-сутнасьці, гэта мадэлі тэлефонаў з убудаваным скрэблерам вялікай магутнасьці. Заўважым, што адным з сцэнароў выкарыстаньня крыптафона яго вынаходнікі называюць «выкарыстаньне праваабарончымі няўрадавымі арганізацыямі». Аднак, на бягучы час гэта хутчэй тэарэтычны варыянт для нас, бо такая апаратура задорага каштуе (вядзецца пра тысячы эўра). Зрэшты, калі для вас гэта не праблема вось спасылка: www.cryptophone.de.

Больш цікавым падаецца выкарыстаньне IP-тэлефоніі з шыфраваньнем. Памянёная ай-пі-тэлефонія – гэта, кажучы проста, размовы (менавіта голасам) праз Інтэрнэт. Гаворыш у мікрафон далучаны да свайго кампутара, суразмоўца чуе сказанае з дынамікаў свайго кампутара. Розьніцы паміж гукам, карцінкай ці дакумэнтам для электроннай тэхнікі няма – усё гэта можа быць пераведзенае ў лічбавую форму і дасланае праз сусьветнае Сеціва. І, канечне ж, можа быць зашыфраванае. Добравядомы ў гэтай галіне сродак – **PGPФон**.

Існуюць прылады, прызначаныя для знішчэньня альбо выяўленьня «жучкоў» у памяшканьнях, аўтамабільях, на тэлефонных ды электрадратах. Яны, на жаль, каштуюць немалых грошай і вымагаюць досьведу, якога ў вас хутчэй за ўсё няма. Апроч таго, у гэтай сфэры ўсё імкліва разьвіваецца, так што, калі ў вас няма свайго (вартага даверу) адмыслоўцы, то лепш проста не абгаворвайце сакрэтных справаў у «па-

---

паленых» памяшканьнях. Ня трэба ствараць сталых месцаў для перамоваў, улічвайце, што кавярні і рэстараны – зручныя для праслухоўваньня месцы, у якіх (хаця б і выпадкова) могуць аказацца варожыя вушы.

Пераезд празь мяжу

Лепей устрымацца ад перавозу празь мяжу канфідэнцыйных, сакрэтных і проста важных дакумэнтаў, а таксама буйных сумаў наяўных грошаў. Калі гэтага нельга пазьбегнуць, то дакумэнты варта правозіць у выглядзе зашыфраванай электроннай вэрсіі (гл. заўвагі пра рэзэрвовыя копіі). Майце на ўвазе, што мытнікі маюць тэхнічныя магчымасьці для прагляду электронных носьбітаў. Тэарэтычна, яны могуць не прапусьціць яўна зашыфраваную інфармацыю. Абавязкова трэба карыстацца крыптаграфіяй (шыфраваньнем), а найлепей, каб не выклікаць залішніх падазрэнняў, – стэганаграфіяй (гл. вышэй).

Можна адзначыць, што ў мабільнікі, аснаджаныя такімі функцыямі, як інфрачырвоны порт альбо bluetooth, у прыныцыпе, можна запісаць ня толькі мэлёдыю альбо застаўку, але й любы файл (прынамсі, для многіх мадэляў). Памер файлу абмежаваны свабоднай памяццю тэлефона, але можа аказацца дастатковым для некаторых дакумэнтаў (зразумела ж, у зашыфраваным выглядзе). Загадзя прадумайце, як вы будзеце «даставаць» файл з свайго сотавага сябра, для гэтага: 1) у тэлефоне мусіць быць функцыя «выслаць праз інфрачырвоны порт (альбо bluetooth)»; 2) спатрэбіцца кампутар, здольны прымаць файлы праз той жа порт (сучасныя ноўтбукі звычайна гэта могуць). Надзейнасьць такога спосабу яшчэ вымагае ацэнкі. У прыныцыпе, амаль у любы мабільны тэлефон можна закачаць пэўную колькасць інфармацыі з дапамогай камунікацыйнага кабелю. А яшчэ зручней для перавозу інфармацыі празь мяжу карыстацца мрЗ-плэрамі і лічбавымі фотаапаратамі, якія абсалютна легальна могуць утрымліваць некалькі соцень мегабайтаў альбо нават гігабайтаў інфармацыі і не выклікаюць залішніх падазрэнняў. Для староньяга вока гэта проста плэер (яго і слухаць трэба, а ня толькі інфармацыю празь мяжу вазіць) альбо звычайны фотаапарта (колькі іх перасякае мяжу за дзень!).

Беларускае заканадаўства дазваляе ўвозіць у краіну без дэклараваньня суму, эквівалентную 3000 даляраў ЗША, але калі сума большая, то яна падлягае абавязковаму дэклараваньню. Паходжаньне грошай

пазначачь ня трэба. Трэба, аднак, ведаць, што звесткі пра дэклараваньне потым трапляюць у падатковую інспэкцыю і розныя правяраючыя органы, таму пазьней тыя могуць пачаць расьсьледаваньне – што гэта за грошы, ці сплчанья зь іх падаткі? Але пры перасячэньні мяжы ніякіх дакумэнтаў ня трэба. Што тычыцца расейска-беларускай мяжы, дык празь яе дазволена правозіць любую колькасьць валюты без аніякага дэклараваньня. Аднак на іншых межах недэклараванья грошы, па-першае, канфіскуюць, па-другое, могуць нават распачаць крымінальную справу аб кантрабандзе.

Пры дэклараваньні грошай ні ў якім разе нельга пазначачь, што яны вязуць для мэтаў няўрадавай арганізацыі (бяз розьніцы, зарэгістраванай альбо незарэгістраванай) альбо дзеля мэтаў гуманітарнае дапамогі.

Не забывайцеся, што ў Беларусі існуе некалькі ступеняў кантролю за перасоўваньнем грамадзянаў празь мяжу. Існуе сьпіс асобаў, перасоўваньне якіх празь мяжу адсочваецца, а ў дачыненьні да некаторых асобаў стала выкарыстоўваецца асабісты дагляд (асобы, якія перасякаюць мяжу разам з гэтымі людзьмі, таксама трапляюць у кантрольны сьпіс). Таму без асаблівай неабходнасьці ня варта афішаваць на мяжы сваю датычнасьць да вядомых дзелячоў, да якіх скіраваная пільная ўвага па-межнікаў і мытнікаў.

На мяжы мытнікі маюць права правесьці ня толькі дагляд рэчаў, але і асабісты дагляд, і дагляд транспартнага сродку. У выпадку калі ў транспартным сродку будзе знойдзена будзь-якая кантрабанда, нават калі гэта цыгарэты ці піва, транспартны сродак можа быць сканфіскаваны. Асабісты дагляд можа выкарыстоўвацца толькі на асабісты загад начальніка мытнага паста. Асабісты дагляд патрабуе складаньня пратаколу дагляду і павінны адбывацца ў спэцыяльна прыстасаваным памяшканьні ў прысутнасьці панятых таго ж полу, што і вы. Калі вы ня маеце пры сабе анічога крамольнага і вам прапануюць прайсьці асабісты дагляд – не лянуйцеся, патрабуйце выкананьня ўсіх фармальнасьцяў працэдур, гэтым вы можаце дапамагчы іншым людзям.

2. ВЫКЛІКІ І СЬЛЕДЗТВА

Афіцыйныя і неафіцыйныя выклікі

Адзіны афіцыйны спосаб выклікаць грамадзяніна кудысьці – гэта ўручыць чалавеку **асабіста пад подпіс** позову, у якой павінна быць пазначана, хто і ў якой якасці выклікаецца, да каго, у які час і па якім адрасе трэба з’явіцца, а таксама растлумачаныя наступствы няяўкі без паважных прычынаў. Выклік на допыт у якасці сьведкі асобы, што не дасягнула 16 гадоў, праводзіцца празь яго бацькоў ці іншых законных прадстаўнікоў. Калі дадзеная асоба выклікаецца ў якасці абвінавачанага і падазронага, выклік праводзіцца ў агульным парадку. Позвай чалавека можна выклікаць у міліцыю, пракуратуру, суд, Камітэт дзяржаўнай бясьпекі, падатковую інспэкцыю і іншыя органы.

Але трэба памятаць, што позовы вельмі рэдка ўручаюцца сапраўды асабіста і пад подпіс. У тым выпадку калі позову вам кінулі ў паштовую скрыню – яна цалкам верагодна можа знікнуць, і на гэта можна спасылацца, калі вы не гатовыя йсьці па выкліку альбо проста ня хочаце йсьці. Таксама і тую позову, якая была перададзеная праз сваякоў, можна праігнараваць, спаслаўшыся на тое, што сваяк «забыўся» перадаць вам гэтую важную паперу. Пры выкліках праз тэлефон відавочна адсутнічае ўпэўненасьць, што з вамі размаўляе менавіта тая службовая асоба – а можа быць, гэта звычайныя тэлефонныя хуліганы? Такім зацягваньнем справы можна выйграць час, каб падрыхтавацца да «сустрэчы», атрымаць кансультацыю праваабронцаў, узгадніць свае сьведчаньні з таварышамі.

Зразумела, калі позва перададзеная праз адміністрацыю па месцы працы альбо вучобы, праігнараваць яе цяжэй, – вырашаўце самі...

Як бы там ні было, наступствам няяўкі па позьве можа быць толькі гэтак званы **«прывод»**. «Прывод» азначае, што за вамі прыйдзе міліцыянт і адвядзе (адвядзе) да службовай асобы, якой спатрэбілася з вамі паразмаўляць. Гэтага баяцца ня трэба – аніякіх нэгатыўных наступстваў «прывод» ня цягне. Выкладзенае справядліва нават для позваў у суд, акрамя тых выпадкаў, калі яны ўручаюцца асабіста пад подпіс – у апошнім выпадку судзьдзя можа расцаніць няяўку як праяву непавагі да суду (адказнасьць – штраф альбо арышт на тэрмін да 15 ночаў).

Аднак выкладзенае не датычыцца падазронага і абвінавачанага па крымінальнай справе – ён адназначна абавязаны з’яўляцца па выклі-

---

ках органу, што вядзе крымінальную справу, дзеля дачы сьведчаньняў (але пры гэтым мае права адмовіцца ад сьведчаньняў). У адваротным выпадку ў дачыненні да падазронага альбо абвінавачанага можа быць ужытая мера стрымання ў выглядзе ўзяцця пад варту, хатняга арышту, падпіскі пра нявыезд.

Усе выклікі на «размовы», зробленыя без уручэння позовы, можна ігнараваць як «неафіцыйныя». Таксама мэтазгодна паведамляць пра іх як мага шырэйшаму колу знаёмых ды журналістам.

Што рабіць, калі прыносяць позову дахаты?

1. Не панікаваць – нічога страшнага не адбываецца.
2. А хіба вы дома? Дзьверы можа адчыніць ваш брат, сястра, іншы сваяк, і паабяцаць абавязкова перадаць позову адрасату. Таксама яны маюць права адмовіцца атрымліваць для вас позову і адмовіцца расьпісацца за яе, спаслаўшыся на немагчымасьць перадаць яе вам.
3. Магчыма, варта ўзяць позову і расьпісацца ў атрыманыя... чужым падпісам? Пасля можна адмаўляць, што вы сапраўды атрымалі гэтую позову.
4. Зразумела, можна папросту ўзяць позову, расьпісацца, а ўжо потым вырашаць, ці трэба зьяўляцца па гэтым выкліку.

Што рабіць, калі прыйшла позва?

Трэба стварыць сабе запас часу.

1. Вырашыць, ці можна праігнараваць гэтую позову.
  2. Патэлефанаваць службовай асобе, што вас выклікае, і дамовіцца на візыт у іншы дзень, спасылаючыся на любыя паважныя абставіны – ад'езд у іншы горад, напрыклад, альбо камандыроўку. Калі не атрымліваецца перанесьці сустрэчу – трэба праз тэлефон высьветліць усе абставіны справы, ваш статус.
  3. Паспрабаваць узяць пацьверджаньне хваробы.
- Стварыўшы такім чынам запас часу, трэба неадкладна звязцца з таварышамі альбо выйсьці на праваабарончыя арганізацыі – можа, хто чаго ведае, падскажа. Магчыма, да гэтага сьледчага ўжо выклікалі людзей з вашага кола – можна прыблізна вылічыць, з чым звязаная гэтка асаблівая ўвага да вашай пэрсоны. У любым выпадку варта пра кансультавацца ў знаёмага юрыста, адваката альбо ў праваабаронцаў. Натуральна, позва можа зьяўляцца сьведчаньнем таго, што міліцыя альбо спэцслужбы вырашылі шчыльна заняцца вашай справай – таму,

---

калі вы займаецеся нелегальнай дзейнасцю, вам трэба прыхаваць усе яе сляды (схіпы сямброў арганізацыі, дакументы, пляны) і на нейкі час прыпыніць гэткую дзейнасць. Такім чынам, атрыманьне позовы можа быць карыснай перасцярогай.

Памятайце, у сувязі з атрыманай позвай у вас заўжды застаецца варыянт проста яе праігнараваць. За няяўку найвялікшым наступствам можа быць толькі «прывод» (калі вы не абвінавачаны ці падазроны).

Непаўналетняму трэба ісьці на сустрэчу зь следчым толькі з бацькамі. Калі вы сапраўды ня маеце магчымасці прыйсьці на допыт з паважанай прычыны – абавязкова паведамце пра гэта таму, хто вас выклікаў.

Што рабіць, калі выклікаюць на «размову»?

У першую чаргу трэба высветліць, хто і ў якую ўстанову вас выклікае. На «размову» (не на допыт – на «размову!») следчы выклікаць ня мае права (пракурор такое права мае). Такі выклік з боку следчага можна і трэба ігнараваць. Да пракурора ісьці трэба, але нават калі вы да яго ня пойдзеце, вам анічога не пагражае, акрамя «прыводу». Але тое, што вы зьявіліся да пракурора, не абавязвае вас даваць тлумачэньні супраць сябе. Вы можаце зьявіцца па выкліку пракурора (альбо нават калі вас прывядуць да яго), але размаўляць зь ім неабавязкова, вы заўжды можаце спаслацца на прэзумпцыю невінаватасьці, адмовіцца адказваць на ягоныя пытаньні і не даваць тлумачэньняў. Спасылка на прэзумпцыю невінаватасьці выглядае наступным чынам: «У адпаведнасьці з артыкулам 27 Канстытуцыі, я адмаўляюся адказваць на гэтае пытаньне».

Больш за тое, удзельнік «размовы» – ня сьведка, і таму ён не нясе адказнасьці нават за дачу наўмысна ілжывых сьведчаньняў. Зразумела, у такім фармаце можна і бессаромна хлусіць, але лепей за ўсё – не казаць зусім анічога, папросту маўчаць, спаслаўшыся на прэзумпцыю невінаватасьці.

Бывае, што падчас размовы чыноўнік (следчы, пракурор) вядзе запіс вашых словаў і пасля прапануе падпісаць сьведчаньні. Ад гэтага можна адмовіцца, паколькі працэдурна гэтае дзеянне не зьяўляецца допытам.

І таксама лепей за ўсё адмовіцца ад дачы г. зв. «пісьмовых тлумачэньняў» у міліцыі, у начальства на вытворчасьці альбо па месцы вучобы. Гэтыя дакументы толькі дапамогуць пасля абвінаваціць вас. Любыя

законныя сьледчыя дзеянні павінны афармляцца пратаколамі, і толькі ў іх трэба рабіць свае заўвагі альбо рабіць адзнаку на прыкладаньне пісьмовых тлумачэньняў.

Выклік на «размову» зьяўляецца сыгналам, што ў «праваахоўнікаў» паўстала цікавасьць да вашай сьціплай асобы. Варта вызваліць вашае жыгто ад усіх забароненых, кампраматных рэчаў і ад нелегальнай літаратуры.

Пракуратура мае права выносіць афіцыйныя папярэджаньні пра недапушчальнасьць проціпраўных дзеяньняў – гэтае паўнамоцтва часта выкарыстоўваецца ў дачыненні да палітычных актывістаў. Рэальна гэтае папярэджаньне ня ёсьць нейкай істотнай санкцыяй – гэта сапраўды папярэджаньне, папярэджаньне пра тое, што вам варта быць больш асьцярожнымі ў вашай дзейнасьці.

Таксама ў выпадку «размовы» трэба ўжо псыхалягічна падрыхтавацца да таго, што ў канцы «размовы» (таксама як і ў канцы допыту) вам можа быць прад'яўленае абвінавачаньне і вас могуць узяць пад варту. Абавязкова папярэдыце таварышаў, куды вы ідзяце.

Што рабіць, калі выклікаюць праз тэлефон?

З выклікамі праз тэлефон можна паводзіць сябе як з звычайнымі тэлефоннымі хуліганамі – можна проста кінуць слухаўку і адключыць тэлефон, адмовіцца размаўляць з «тэлефонным» хуліганам. Заўжды можна сказаць: «Канчай жартаваць, ніякая ты не пракуратура, я цябе пазнаў...»

Але пасья гэтага варта чакаць позы альбо нават візыту міліцыянтаў. Таму на выклік праз тэлефон лепей за ўсё рэагаваць не візытам да сьледчага альбо пракурора, а прыхаваньнем сваёй нелегальнай дзейнасьці і падрыхтоўкай да больш шчыльных кантактаў з «праваахоўнымі» органамі.

Што рабіць, калі прапануюць супрацоўнічаць з КДБ?

1. Ветліва, але цьвёрда **адмовіцца** ад гэткай прапановы. Калі той, хто робіць гэткую прапанову, не называецца альбо называецца ня цалкам (часта яны кажучь толькі імя і імя па-бацьку, бяз прозьвішча і па-сады) – трэба патрабаваць паказу пасьведчаньня.

2. Абавязкова **агучыць** гэты факт – кадэбэшнікі галоснасьці ня любяць і нават баяцца яе. Калі вас «нефармальна» запрашаюць на сустрэчы з КДБ і просяць не казаць пра гэта нікому – трэба казаць, што

вы ўжо распаўсюдзілі звесткі пра гэта ўсім знаёмым і нават пасьпелі патэлефанаваць журналістам (назавіце любыя некалькі незалежных альбо замежных выданняў, радыё «Маяк», «ВВС» альбо «Свабода»).

3. Будзьце гатовыя, што вас паспрабуюць купіць (матэрыяльныя выгоды, прасоўваньне па службе і нават.. удалая кар’ера ў вашай арганізацыі). Не прымайце: адмышца ж ад такога супрацоўніцтва немагчыма. Дарэчы, гэтыя «бонусы» – на 99.9% хлусня.

4. Калі на вас пачынаюць ціснуць (шантаж па месцы працы, вучобы, пагрозы сваякам) – трэба адказваць скліканьнем адмысловай прэс-канфэрэнцыі з нагоды ціску з боку КДБ, а таксама падачай скаргаў у пракуратуру і той жа КДБ. Ціску па месцы працы альбо па месцы вучобы супраціўляцца псыхалёгічна цяжка, але неабходна.

5. Не падпісваць аніякіх папераў пра згоду на супрацоўніцтва альбо інфармаваньне.

6. Пасьля гэтага варта падрыхтавацца да іншых захадаў з боку спэцслужбаў у адносінах да вашай асобы.

7. Ні ў якім разе не спрабаваць самастойна выканаць ролю Штырліца, агента вашай арганізацыі ў шэрагах КДБ. Выкарыстаньне гэткай тэхналёгіі зьліву несапраўднай інфармацыі ў спэцслужбы вельмі небясьпечнае нават пры добрым узроўні падрыхтоўкі яе ўдзельнікаў.

Як сябе паводзіць падчас допыту?

Весьці сябе з адчуваньнем уласнай годнасьці, быць ветлівым, але цьвёрдым і абавязкова – **нешматслоўным** (а яшчэ лепей – маўклівым). **Ня трэба сьпяшацца з адказамі.**

Допыт – гэта сьледчае дзеяньне, якое строга рэглямэнтаванае крымінальна-працэсуальным кодэксам. Як і кожнае іншае сьледчае дзеяньне (вобшук, вочная стаўка і інш.), допыт можа мець месца толькі пасля ўзбуджэньня крымінальнай справы. Няма крымінальнай справы – няма і допыту.

Таму на пачатку размовы з прадстаўніком праваахоўных органаў трэба ветліва пацікавіцца: а ў чым, уласна кажучы, справа; у якасьці каго вы выкліканыя; ці ўзбуджаная крымінальная справа; як называецца гэтая «сустрэча» і тая «паперка», на якой ён пачынае нешта пісаць. Магчыма, ён дарма губляе час...

Перад пачаткам допыту той, хто вядзе допыт, **абавязаны растлумачыць** вам вашыя правы. Калі ён проста зачытаў правы альбо пералічыў іх – не саромцеся патрабаваць больш падрабязнага **тлумачэньня**

Вы не юрист, юрыдычных фармулёвак ня ведаеце і простага пераліку вам недастаткова.

Адзначым, што допыту могуць быць падвергнутыя як сьведкі, гэтак і сам абвінавачаны, падазроны, пацярпелы. Абвінавачаны і падазроны маюць права адмовіцца ад дачы сьведчаньняў. Пацярпелы і сьведка гэткага права ня маюць. Аднак і пацярпелы, і сьведка маюць права адмовіцца ад адказу на канкрэтнае пытаньне (але не ад сьведчаньняў увогуле!), калі лічаць, што дача падобных сьведчаньняў можа быць скіраваная супраць іх асабіста, супраць чальцоў іх сям'і і блізкіх сваякоў (чальцы сям'і – усе сваякі, непрацаздольныя ўтрыманцы і іншыя асобы, якія пражываюць сумесна з удзельнікамі крымінальнага працэсу і вядуць зь ім супольную гаспадарку; блізкія сваякі – бацькі, дзеці, усынаўляльнікі і усынаўленьня, родныя браты і сёстры, унукі).

Патрабуйце, каб вам распавялі пра сутнасьць крымінальнай справы, па якой вы выкліканыя, каб ня толькі назвалі артыкул крымінальнага кодэксу, але і растлумачылі ў дэталю, што значаць усе гэтыя фармулёўкі. На пачатку допыту вам прапануюць распавесці ўсё вядомае па справе, што расьсьледуецца, таму вы мусіце ведаць сутнасьць справы. Па ходзе вашага расповеду і пасьля яго сьледчы можа задаваць дадатковыя пытаньні.

Навадныя пытаньні забароненыя, і вы не абавязаныя на іх адказваць. Напрыклад, сьледчы не павінен адразу запытвацца: «Дзе вы пазнаёміліся з Лукашэвічам?» альбо «Калі вам Лукашэвіч перадаў брашуру “Асновы бясьпекі жыцьцядзейнасьці”?» – гэтым пытаньням павінны папярэднічаць пытаньні кшталту «Ці знаёмыя вы асабіста з Аляксеем Лукашэвічам?» і, адпаведна, «Ці бачылі вы брашуру “Асновы бясьпекі жыцьцядзейнасьці”?». Адзначым, што ў выпадку пытаньняў пра знаёмства зь нейкім Лукашэвічам альбо Рабіновічам вы можаце адзначыць, што не разумееце, пра якую менавіта асобу з гэтым прозьвішчам вядзецца размова, альбо, ня выключана, ведаеце яго толькі візуальна. У гэтым выпадку сьледчы абавязаны паказаць вам для апазнаньня асобу (фатаздымак асобы), пра якую вядзецца размова, але не адну, а ў шэрагу іншых асобаў (фатаздымкаў іншых асобаў) – каб вы самі пазналі (альбо не пазналі) патрэбнага. Гэтая працэдура патрабуе запрашэньня панятых і афармляецца асобным пратаколам.

Запісаны ў пратакол расповед і адказы на пытаньні складаюць **сьведчаньні** асобы, якую дапытваюць.

Пасья свабоднага расповеду вы маеце права запісаць свае сьведчаньні ўласнаручна.

Перад заканчэньнем допыту пратакол павінен быць прапанаваны вам для прачытаньня і падпісаньня. Пры гэтым вы маеце права ўносіць у яго любыя выпраўленьні і ўдакладненьні – таму ўважліва чытайце тэкст, можа, вы казалі нешта лішняе. У любым выпадку пакуль вы не падпісалі пратакол, допыт ня скончаны. Таксама вы маеце права запісаць свае сьведчаньні ўласнаручна. Пры гэтым трэба рыхтавацца да таго, што сьледчы будзе імкнуцца ня даць вам пратаколу альбо даць яго толькі для падпісаньня – настойвайце на выкананьні сваіх правоў, чытайце пратакол уважліва, выпраўляйце памылкі сьледчага і ўласныя недакладнасьці. Пры гэтым вы можаце заўважыць, што нейкія вашыя словы шкодзяць вашым інтарэсам – не саромцеся іх выкараціць, да падпісаньня пратаколу яны не зьяўляюцца вашымі сьведчаньнямі, скажыце сьледчаму: «Я гэтага не казаў» альбо «Вы мяне ня правільна зразумелі». Натуральна, гэта будзе недаспадобы сьледчаму, але гэта – вашае права. Падпісвайце кожную старонку пратаколу асобна.

Часам сьледчыя запугваюць сьведак (а па палітычных справах амаль усе абвінавачаныя спачатку выступаюць як сьведкі) адказнасьцю за адмову ад дачы сьведчаньняў (арт. 402 Крымінальнага кодэксу) альбо за наўмысна ілжывыя сьведчаньні (арт. 401 Крымінальнага кодэксу). Гэтых пагрозаў баяцца ня трэба. Па-першае, цяжка даказаць, што вы наўмысна хлусілі, а не памыляліся з прычыны кепскай памяці. Па-другое, адмова ад адказу на канкрэтнае пытаньне ў сувязі з прэзумпцыяй невінаватасьці не зьяўляецца адмовай ад дачы сьведчаньняў. І, нарэшце, трэба памятаць, што гэтыя артыкулы не прадугледжваюць пазбаўленьня волі і рэальна іх выкарыстаньне не пашыранае. Сьведка папярэджваецца пра інфармаванасьць пра гэтыя артыкулы пісьмовай падпіскай – і гэта хутчэй прыклад дазволенага законам псыхалягічнага ціску. На ўсялякі выпадак: акрамя згаданых артыкулаў, у Крымінальным кодэксе ёсьць яшчэ артыкул 394 «Прымус да дачы сьведчаньняў», а таксама артыкул 395 «Фальсыфікацыя доказаў».

Допыт ня можа працягвацца больш за 4 гадзіны запар. На працягу дня чалавека можна дапытваць чатыры гадзіны, пасья робіцца перапынак ня менш чым на адну гадзіну, пасья допыт можа працягвацца далей, але агульная яго працягласьць ня можа быць болей за 8 гадзін.

Такім чынам, у допыт граюць удваёх:

Сьледчы – гэта, звычайна, дасьведчаны і навучаны прафэсіянал, які ведае ня толькі правілы працы, але і валодае адмысловымі хітрыкамі (кшталту «Вы вырабілі на хатняй друкарцы 2500 антыдзяржаўных улётак...» – «Вы што, толькі 200, і тыя рабіў ня дома, а на працы...»).

Насупраць сьледчага – **вы**, звычайны чалавек, які патрапіў у непрыемнае і нязвыклае становішча, не валодае досьведам паводзінаў пад час допытаў...

Сьледчы ведае сваю справу, таму дадзім парады Вам.

Не спрабуйце перайграць сьледчага. Вашая задача – не прайграць самому сабе і не нанесьці шкодаў таварышам і калегам.

Вельмі важна захоўваць пачуцьцё ўласнай годнасьці, не панікаваць, «прыгасіць» эмоцыі. Ня трэба займацца агітацыяй і выступаць, быццам вы на мітынг.

Трэба памятаць, што ў вас на руках ёсьць як мінімум пяць козыраў:

1. Упэўненасьць у праваце ўласнай справы. Вы не вінаватыя. Вы займаецеся дзейнасьцю, карыснай для краіны і грамадства, для іншых людзей. Вам няма чаго саромецца і няма чаго баяцца. На самай справе вінаватыя тыя, хто з вашай дзейнасьці хоча зрабіць злачынства...

2. Элемэнтарнае веданьне сваіх правоў. Трэба памятаць, што нашае заканадаўства ня ўтрымлівае ясных нормаў па барацьбе зь іншадумствам і апазыцыяй, а таму прынамсі на паперы грамадзянам гарантаваны пэўны аб'ём правоў і свабодаў. Гэта дазваляе нам ветліва настойваць на іх выкананьні, дазваляе карыстацца імі (напрыклад, прэзюмпцыяй невінаватасьці). Гэта дысцыплінуе вашага суразмоўцу і вымушае яго пазьбягаць «выпадковага» парушэньня вашых правоў. І менавіта з гэтай прычыны трэба адмаўляцца ад прапановаў сьледчага перавесці гутарку ў нефармальнае рэчышча. Не саромцеся патрабаваць выкананьня сваіх правоў.

3. Здаровы сэнс. Заставайцеся самім сабой, не губляйце ўпэўненасьці, будзьце спакойныя, нешматслоўныя, ветлівыя і разважлівыя. Не сьпяшайцеся з адказамі. Думайце над тым, што кажаце, старайцеся не хлусіць, але ня бойцеся перапытваць і цягнуць час. Памятайце пра свае правы. Калі вы адчуваеце сябе зусім няёмка, паспрабуйце перанесці допыт, спашліцеся на кепскае самаадчуваньне. Папрасіцеся ў прыбральню.

4. Падрыхтуйцеся да несправядлівых і неправавых дзеяньняў у адносінах да вас. Супрацоўнікі «праваахоўных» органаў, у прынцыпе,

---

павінны выконваць нормы закону, але часам яны пра гэта забываюцца – няхай гэта ня будзе для вас нечаканасьцю.

На лаянку, пагрозы не рэагуйце як на небясьпеку – звычайна гэта проста стыль працы і тактычныя крокі. Пакуль што катаваньні па палітычных матывах застаюцца ў нашых «праваахоўных» органаў выключэньнем. Калі вам пагражаюць альбо хамяць, трэба:

а) адзначыць, што сьледчы парушае заканадаўства, і патрабаваць занесьці гэта ў пратакол (альбо адзначыць, што занесяце гэта ў пратакол уласнаручна), калі сьледчы не супакоіцца – трэба адмовіцца адказваць на пытаньні;

б) зрабіць адзнаку ў пратаколе;

в) пасля допыту падаць скаргу пракурору.

Пры спробах фізычнага ўздзеяньня (гэта рэдка здараецца ў сьледчага, у КДБ альбо ў пракуратуры, а вось у міліцыянтаў зьяўляецца вельмі пашыранай практыкай) – трэба шумець, крычаць, інсэнаваць сардэчны прыступ, патрабаваць пэўны від таблетака. Фізычнага супраціву аказваць ня варта. Адразу пасля катаваньняў трэба пісаць скаргу пракурору, найлепей з пазначэньнем прозьвічшаў злачынцаў.

5. Памятайце асноўны прынцып правасудзьдзя – прэзумпцыю невінаватасьці. У вас ёсьць права адмовіцца ад дачы сьведчаньняў супраць самога сябе, сваіх блізкіх, сваякоў і чальцоў сваёй сям'і (арт. 27 Канстытуцыі). Пры гэтым тлумачыць, чаму вы лічыце гэтакія сьведчаньні скіраванымі супраць сябе, вы не абавязаныя. Лепей скарыстацца гэтым прынцыпам, чым хлусіць.

Трэба казаць як мага менш, лепей сказаць толькі частку праўды. Не кажыце таго, пра што вас не пытаюць. Адкрытыя і падрабязныя сьведчаньні па палітычных справах даюць сьледчым шмат інфармацыі, якая пасля выкарыстоўваецца ў іншых справах альбо ў апэратыўнай дзейнасьці. Ня трэба сьпяшацца, ня трэба канфліктаваць зь сьледчым без патрэбы.

Памятайце: сьледчы грае ролю, ён выкарыстоўвае разнастайныя псыхалягічныя прыёмы – яго гэтаму вучылі. Вы таксама можаце паспрабаваць сыграць ролю «прастака», «выпадковага дурня» альбо «зацятага барацьбіта» – але вас гэтаму не вучылі і наўрад ці ў вас атрымаецца. Таму заставайцеся самі сабой і ня верце сьледчаму.

Асобнае пытаньне – наколькі асьвятляць у сьведчаньнях дзейнасьць вашай арганізацыі. Тут трэба кіравацца прынцыпам даваньня інфармацыі па-мінімуме. Калі арганізацыя зарэгістраваная («легальная»),

---

вам трэба казаць толькі пра легальную частку дзейнасці, якая зафіксаваная ў паперах, даступных для вывучэння дзяржаўным чыноўнікам. Калі арганізацыя незарэгістраваная – лепей за ўсё ўвогуле не прызнаваць яе існавання.

Што рабіць, калі адбываецца вочная стаўка?

Вочная стаўка – фактычна адначасовы допыт двух чалавек. Звычайна адзін альбо абодва зь іх ужо далі сьведчаньні. Магчыма, вас хочучь злавіць на супярэчнасцях альбо на хлусьні – будзьце псыхалягічна гатовыя да гэтага. Лепей на вочную стаўку ісьці з адвакатам.

На вочнай стаўцы можна:

а) пацьвяджаць тое, што кажа ваш візаві, – калі гэта вам і іншым на карысьць;

б) адмаўляцца, калі адчуваеце небясьпеку, – ваш таварыш, магчыма, ужо «зламаны» альбо «раскалоўся»;

в) можна пацьвердзіць свае ранейшыя сьведчаньні альбо «скарэктаваць» іх, калі вы адчуваеце, што гэта на вашу карысьць. У апошнім выпадку ня трэба казаць: «Я тады хлусіў», – а трэба казаць: «Я тады недакладна сказаў», «Я тады забыўся», «Цяпер я прыгадаў...»

У любым выпадку, вочная стаўка – складаная псыхалягічная працэдура. Менавіта для таго, каб яна не ператваралася ў псыхалягічную драму, карысна, каб прысутнічаў адвакат і вяртаў яе ў правое рэчыва.

Што рабіць, калі патрабуюць дагляду аўтамабіля?

Варыянты дзеяньняў:

- Даць даглядзец аўтамабіль без аніякіх перашкодаў. Гэта самы кепскі варыянт: нават калі вы ўпэўненыя, што вам нічога не пагражае, міліцыянты могуць падкінуць у аўтамабіль наркатыкі альбо зброю. Таму лепей карыстацца іншым варыянтам.

- Патрабаваць складаньня пратаколу агляду з удзелам панятых. Вельмі часта людзі гэтага не патрабуюць, паколькі ня хочучь марнаваць час і ўпэўненыя ў сваёй невінаватасці, – гэта памылковая стратэгія. Крымінальны перасьлед палітычнага зьняволеннага Міхаіла Марніча распачаўся менавіта з дагляду аўтамабіля.

- Зачыніцца ў аўтамабілі і не падпарадкоўвацца. Гэта адкрытае непадпарадкаваньне міліцыянтам, і яно караецца ў адміністрацыйным парадку. Таму гэткую тактыку трэба выкарыстоўваць толькі тады, калі ў гэтым ёсьць відавочны сэнс – выйграць час для сыходу іншага чала-

---

века, у якога знаходзяцца патрэбныя дакумэнты, альбо патэлефанаваць праз мабільны тэлефон і папярэдзіць калегаў пра напад. У любым выпадку гэта небяспечны сродак непадпарадкаваньня.

Таму найбольш мэтазгоднай стратэгіяй зьяўляецца наступная:

Кажыце: «Згодны на правядзеньне дагляду. У мяне няма пярэчаньняў, адразу ж адчыню аўтамабіль, як толькі вы распачыце афармленьне пратаколу дагляду ўва ўстаноўленым парадку».

Калі будуць настойваць на правядзеньні дагляду без пратаколу – трэба адзначыць незаконнасьць іх дзеяньняў. Калі і гэта не дапаможа, трэба запатрабаваць паказу службовых пасьведчаньняў, перапісаць зь іх прозьвішчы і пасады міліцыянтаў – для далейшага абскарджаньня. Калі і гэта не дапамагае – трэба адчыніць машыну, але потым абавязкова падаць скаргу на незаконныя дзеянні супрацоўнікаў міліцыі, з пазначэньнем дакладнага часу інцыдэнту, нумару машыны і прозьвішчаў міліцыянтаў. Калі мы ня пішам скаргаў – яны, беспакараныя, становяцца нахабнымі. Фізычнага супраціву аказваць ня варта.

Важна таксама глядзець, хто патрабуе дагляду аўтамабіля. Гэта могуць быць даішнікі, міліцыянты, кадэбэшнікі, сьледчыя па нейкай крымінальнай справе, мытнікі падчас пераходу мяжы. Калі дагляду патрабуе нехта іншы – можна не падпарадкоўвацца.

Дагляд аўтамабіля пры перасячэньні мяжы – асобная справа. Ён можа дайсьці нават да разьбіраньня аўтамабіля на запчасткі. Таму яшчэ раз адзначым, што празь мяжу па магчымасьці трэба йсьці «чыстым» – ня мець пры сабе каштоўных дакумэнтаў, важных носьбітаў інфармацыі альбо буйных сумаў грошай.

Часам міліцыянты робяць засады каля офісаў і патрабуюць дагляду аўтамабіля таго чалавека, які выйшаў з офісу. У гэтым выпадку таксама варта патрабаваць складаньня пратаколу дагляду аўтамабіля нават тады, калі ў ім няма нічога. Такім чынам вашыя калегі ў офісе могуць пасьпець зьнішчыць дакумэнты альбо адкарэктаваць сваю дзейнасьць.

Правы і абавязкі падчас сьледзтва

Трэба адрозьніваць крымінальнае сьледзтва ад адміністрацыйнага перасьледу. Дзейнасьць ад імя незарэгістраваных арганізацыяў – адміністрацыйнае правапарушэньне, якое ня можа быць прычынай такіх сьледчых дзеяньняў, як вобшук, допыт і інш.

Сьледчыя дзеянні могуць мець месца толькі ў выпадку ўжо ўзбуджа-

---

най крими́нальнай справы. Аб'ём правоў і абавязкаў падчас сьледства залежыць ад таго, у якім статусе знаходзіцца асоба: яна можа быць пацярпелым, сьведкам, падазроным альбо абвінавачаным.

Падазроным зьяўляецца асоба, якая была затрыманая па падазрэнні ў здзяйсненьні злачынства альбо ў адносінах да якой узбуджаная крими́нальная справа, ужытыя меры стрымання (напрыклад, падпіска пра нявыезд) ці вынесена пастанова аб прыцягненьні да адказнасці ў якасьці падазронага. Абвінавачаным зьяўляецца асоба, у дачыненні да якой вынесена пастанова аб прыцягненьні ў якасьці абвінавачанага.

Галоўнае права абвінавачанага і падазронага падчас сьледства – права на юрыдычную дапамогу для абароны. Згодна з артыкулам 62 Канстытуцыі, вы маеце права карыстацца ў любы момант дапамогай адвакатаў і іншых сваіх прадстаўнікоў у судзе, іншых дзяржаўных органах, органах мясцовага самакіраваньня, на прадпрыемствах, ува ўстановах, арганізацыях, грамадзкіх аб'яднаньнях і ў стасунках з службовымі асобамі і грамадзянамі. Аднак парадак прадстаўніцтва падчас крими́нальнага сьледства рэгулюецца крими́нальна-працэсуальным кодэксам, які абмяжоўвае кола прадстаўнікоў: «прадстаўнікі – блізкія сваякі, чальцы сям'і пацярпелага, грамадзянскага істца, грамадзянскага адказчыка, законныя прадстаўнікі; адвакаты, прадстаўнікі прафсаюзных і іншых грамадзкіх аб'яднаньняў, а таксама іншыя асобы, дапушчаныя да ўдзелу ў крими́нальнай справе з дазволу органу, які вядзе крими́нальны працэс». Законныя прадстаўнікі прызначаюцца непэўналетнім. Рэальна абвінавачаны альбо падазроны можа карыстацца юрыдычнай дапамогай і прадстаўніцтвам адваката альбо свайго блізкага сваяка. Памятайце, што заявіць свайго блізкага сваяка ў якасьці абаронцы вы можаце толькі да таго, як вы вырашылі карыстацца дапамогай адваката. Гэта значыць, што хадайніцтва пра дапушчэньне ў працэс блізкага сваяка трэба заявіць да прызначэньня адваката. Прызначэньне ў якасьці абаронцы блізкага сваяка ў далейшым не перашкаджае прызначэньню аднаго альбо некалькіх адвакатаў.

На ўсе сьледчыя дзеянні трэба зьяўляцца з сваім адвакатам альбо прадстаўніком зь ліку блізкіх сваякоў. Калі сьледчы альбо пракурор адмаўляецца дапусьціць прадстаўніка да ўдзелу ў сьледчым дзеянні, трэба адмаўляцца ад будзь-якога супрацоўніцтва з спасылкай на парушэньне вашага канстытуцыйнага права (у тым ліку можна адмовіцца

ад дачы паказаньняў у якасьці сьведкі). Гэткія дзеянні трэба абскарджваць начальніку, пракурору, вышэйстаячаму пракурору альбо ў суд.

Асноўныя правы абвінавачанага і/альбо падазронага падчас сьледзтва:

- Ня сьведчыць супраць самога сябе, чальцоў сваёй сям'і і блізкіх сваякоў (гэта датычыцца ўсіх удзельнікаў працэсу, а падазроны і абвінавачаны могуць увогуле адмовіцца ад дачы сьведчаньняў) альбо даваць сьведчаньні і тлумачэньні.

- Ведаць, у чым палягае сутнасьць абвінавачаньня (падазрэньня), і атрымаць копію пастановы аб узбуджэньні крымінальнай справы.

- Ведаць аб ём сваіх правоў, у тым ліку – атрымаць пісьмовую інфармацыю пра свае правы.

- Паведаміць чальцам сям'і і блізкім сваякам пра месца свайго знаходжаньня (празь сьледчага).

- Уласнаручна запісваць свае сьведчаньні ў пратаколах.

- Заяўляць хадайніцтвы і адводы, прыводіць доказы.

- Абскарджваць дзеянні службовай асобы, што вядзе крымінальны працэс, у тым ліку ў судовым парадку.

- Карыстацца юрыдычнай дапамогай абаронцы (адваката, а ў выпадку непаўналетніх – законнага прадстаўніка), у тым ліку атрымаць першую бясплатную кансультацыю адваката да першага допыту.

Падпарадкоўвацца законным распараджэньням сьледчага альбо пракурора – ваш абавязак. Вось тут і патрэбная юрыдычная дапамога адваката альбо прадстаўніка – вызначыць, ці былі распараджэньні законнымі.

Заўважым, што вельмі часта сьледчыя прыцягваюць людзей спачатку ў якасьці сьведкаў, а пазьней робяць іх абвінавачанымі. Таму сьведку важна памятаць пра права ня сьведчыць супраць сябе.

Сьведка абавязаны зьяўляцца па выкліках органу, які вядзе крымінальны працэс, праўдзіва адказваць на пытаньні сьледзтва, не выдаваць матэрыялаў сьледзтва (калі ён пра гэта быў папярэджаны сьледчым). Сьведка мае права адмовіцца ад дачы сьведчаньняў супраць сябе, чальцоў сваёй сям'і і блізкіх сваякоў; запісваць свае сьведчаньні ўласнаручна; атрымліваць кампэнсацыю выдаткаў, панесеных у выніку ўдзелу ў крымінальнай справе; заяўляць адвод перакладчыку; заяўляць хадайніцтвы і падаваць скаргі на дзеянні органу, які вядзе крымінальны працэс. Сьведка ня можа быць прымусова падвергнуты экспертызе.

Як карыстацца правам на абарону?

Звярнуцца па парады і тлумачэнні да знаёмага юрыста, да адваката, у праваабарончую арганізацыю.

Імкнуцца не размаўляць зь сьледчым і ня ўдзельнічаць у сьледчых дзеяньнях без адваката альбо прадстаўніка.

Калі вам аб'яўлена аб прыцягненьні ў якасьці падазронага альбо вас затрымалі ці ўзялі пад варту – у першую чаргу (да першага допыту!) трэба патрабаваць адваката (няхай сабе і бясплатнага) для першай юрыдычнай кансультацыі. У гэты момант вы маеце права патрабаваць (і вам абавязаныя даць) пісьмовы пералік вашых правоў. Трэба ўважліва вывучыць гэтую паперу, і калі нешта незразумела – патрабуйце тлумачэньняў.

Патрабуйце занясення ў пратаколы кожнага з вашых пярэчаньняў адносна незаконных, на ваш погляд, дзеяньняў сьледчага. Нават калі вы ня ўпэўненыя, што дзеяньні сьледчага незаконныя, – пярэчце! Перад падпісаньнем пратаколаў пішыце ў іх свае заўвагі і заявы наконт правільнасьці і паўнаты запісаў у пратаколе, наконт абставінаў, якія, на ваш погляд, павінны быць адлюстраваныя ў пратаколе.

Абскарджайце пракурору і ў суд дзеяньні і рашэньні органу, які вядзе крымінальны працэс.

У вас ёсьць права мець аднаго альбо некалькіх адвакатаў (былі б грошы), карыстацца паслугамі бясплатнага адваката, аднак раім напачатку, не адмаўляючыся ад адваката, дамагчыся допуску ў працэс у якасьці абаронцы блізкага сваяка.

Ад паслугаў адваката, калі вас не задавальвае якасьць ягонай працы, можна адмовіцца, замяніць гэтага адваката на іншага.

3. БЯСЬПЕКА ПАМЯШКАНЬНЯ

Як карыстацца памяшканьнем

Дзейнасьць арганізацыі вымагае наяўнасьці сталага памяшканьня – офісу, штаб-кватэры, сядзібы. Натуральна, калі арганізацыя зьяўляецца зарэгістраванай і легальна працуе па месцы знаходжаньня юрыдычнага адрасу – яе дзейнасьць заўжды можа быць правэраная разнастайнымі службамі кантролю – міліцыяй, падатковай інспэкцыяй, пракуратурай, органамі юстыцыі. Аднак пераважная большасьць беларускіх няўрадавых арганізацыяў месьціцца нелегальна на падпольных кватэрах.

Зручным зьяўляецца варыянт, калі арганізацыя месьціцца ў кватэры альбо доме, які належыць аднаму з актывістаў. У гэтым выпадку на гэтае памяшканьне пашыраюцца ўсе правілы недатыкальнасьці прыватных уладаньняў. У гэтае памяшканьне бяз згоды ўласьніка можна ўвайсьці толькі з пастановай сьледчага аб правядзеньні вобшуку з санкцыяй пракурора. Рэальна такі дакумэнт амаль заўжды адсутнічае ў нязваных гасьцей, таму іх можна не дапускаць на штаб-кватэру на законных падставах.

Часам дзейнасьць арганізацыі вымагае зьняцьця спэцыяльнай кватэры альбо дому. У гэтым выпадку можна заключыць дагавор арэнды альбо дагавор бязвыплатнага карыстаньня памяшканьнем, дагавор бязвыплатнага пражываньня на адну з асобаў, што зьвязаныя з арганізацыяй. Гэта дазваляе легальна карыстацца дадзеным памяшканьнем, аднак адначасова пазбаўляе магчымасьці адмовіцца ад сваёй датычнасьці да гэтага памяшканьня. Таму калі вы здымаеце кватэру для захоўваньня вялікай партыі падпольнай літаратуры альбо іншых небясьпечных рэчаў, то дамаўляцца пра арэнду памяшканьня лепей за ўсё нефармальна (гэта значыць без заключэньня пісьмовага дагавору і без яго рэгістрацыі).

Важна, каб памяшканьне было **надзейна абароненае ад рабаўнікоў**. У Беларусі напады зладзеяў на офісы нелегальных арганізацыяў зьяўляюцца вельмі пашыранай практыкай. Рабаўнікі ведаюць, што гаспадары гэтых кватэраў абмежаваныя ў магчымасьці зьвяртацца па дапамогу ў міліцыю, і карыстаюцца гэтым. Да таго ж, па некаторых прыкметах, часам наводку рабаўнікам на гэтыя кватэры робяць самі «праваахоўнікі», дасягаючы гэтакім чынам сваіх мэтаў (паралізаваць

дзеинасьць арганізацыі, даведацца каштоўную інфармацыю, паставіць апаратуру для праслухоўваньня). Таму трэба выкарыстоўваць наступныя сродкі бяспекі:

- **Надзейна абаронены ўваход:** дваіныя дзьверы з добрымі замкамі, сыстэма відэаназіраньня за ўваходам, дамафон.

- **Прадуманая дзьвярная палітыка.** Ня варта адчыняць дзьверы, не даведаўшыся, хто за імі стаіць. Інструкцыя па працы на офісе павінна вызначаць, каго і якім чынам можна дапускаць у памяшканьне. Калі ў офіс заўжды заходзяць незнаёмыя людзі – вы, безумоўна, рызыкуеце. Лепей за ўсё папярэдне дамаўляцца пра сустрэчы ды інфармаваць пра іх сяброў арганізацыі. Трэба выкарыстоўваць магчымасьці дамафона.

- Калі кватэра месціцца на першым альбо другім паверсе – паставіць **краты** на вокнах.

- Пажадана, каб уначы на кватэры заставаўся **вартаўнік** альбо нехта з сяброў арганізацыі. Гэта прэвэнтывы сродак абароны – ведаючы, што ў офісе заўжды нехта ёсьць, зламасьнікі адмовяцца ад таемнага пранікненьня ў кватэру. Вартаўнік мусіць быць надзейным чалавекам і павінен ведаць, што рабіць у надзвычайных сытуацыях. Для яго варта распрацаваць службовую інструкцыю.

- Калі няма магчымасьці пакідаць вартаўніка, можна прадумаць сыстэму **сыгналізацыі**. З натуральных прычынаў, карыстацца звычайнай сыгналізацыяй міліцэйскага ўзору не выпадае. Аднак можна зрабіць сыгналізацыю праз мабільны тэлефон. Ён падае SMS на вызначаны нумар, калі нехта ўваходзіць у кватэру.

- Мець дазволеньня законам **сродкі самаабароны**. Найлепшым з варыянтаў зьяўляецца электрашокер. Права абараняць сябе, сваю маёмасьць, свае правы, маёмасьць іншых грамадзянаў – натуральнае і гарантаванае Канстытуцыяй права.

- Мець добрыя, **сяброўскія стасункі з суседзямі**. Вашыя суседзі могуць паведаміць вам, што каля вашага офісу пачынаецца нейкая падазроная вальтузья. Да вашых суседзяў могуць звярнуцца «праваахоўнікі», калі будуць збіраць інфармацыю пра вашу арганізацыю. Зрэшты, суседзі могуць у пэўным выпадку зрабіцца панятымі.

Добрым сродкам абароны ад непрыемнасьцяў можа быць офісны мабільны тэлефон. У выпадку міліцэйскага нападу ён дазваляе ня толькі звязацца з айчыннымі і замежнымі журналістамі (эфэктным будзе прамы эфір на радыё), але і выклікаць кіраўніцтва арганізацыі, адвакатаў і праваабаронцаў. Вядома, можна скарыстацца і стацыянар-

---

ным тэлефонам, але часта пры міліцэйскіх нападах стацыянарны тэлефон адключаюць. Падчас вобшуку сьледчы мае права забараніць прысутным пакідаць памяшканьне і рабіць тэлефанаваньні.

Таксама, калі дазваляюць магчымасьці, варта рэгулярна правяраць памяшканьне на наяўнасьць «жучкоў» – прыладаў для праслухоўваньня (гл. разьдзел пра бясьпеку камунікацыяў).

Калі ёсьць магчымасьць, варта мець на кватэры невялічкі тайнік, альбо дамоўленае месца захоўваньня. Гэта не дапаможа пры вобшуку, аднак дазволіць хаваць рэчы ад непажаданых вачэй. Прынцып – лепей схаваць кепска, чым увогуле не хаваць.

У любым выпадку, наколькі надзейна ні была б у вас адладжаная сыстэма офіснай бясьпекі, ня варта захоўваць у офісе сур'ёзныя і сакрэтныя дакумэнты ў раздрукаваным альбо незашыфраваным выглядзе. Лепей хаваць паперы ў розных месцах у надзейных асобаў (але ня ў лідэраў і вядомых актывістаў супраціву). Дакумэнты, якія больш непатрэбныя, трэба неадкладна зьнішчаць. Не забывайцеся таксама зьнішчаць і чарнавікі дакумэнтаў. Ня варта захоўваць у штаб-кватэры вялікія наклады друкаваных матэрыялаў.

Як аформіць аргтэхніку

На ўсю аргтэхніку, што знаходзіцца ў офісе арганізацыі (кампутары, капіявальныя прыстасаваньні, сканэры і інш.), павінны быць складзеныя **дагаворы** бязвыплатнага карыстаньня альбо дагаворы захоўваньня. Такім чынам пацвярджаецца легальнасьць паходжаньня гэтай тэхнікі, выключаецца магчымасьць абвінавачваньня вас у тым, што вы скралі гэтую аргтэхніку.

Дагавор заключаецца паміж супрацоўнікам арганізацыі альбо ўладам памяшканьня, дзе працуе арганізацыя, – з аднаго боку – і асобай, якая набыла гэтую тэхніку, – з другога боку. Гэты другі бок павінен быць грамадзянінам Беларусі, каб пазьбегнуць абвінавачваньня ў парушэньні парадку выкарыстаньня замежнай бязвыплатнай дапамогі. Пажадана, каб гэтая другая асоба мела легальныя крыніцы існаваньня (паходжаньне грошай, за якія была набытая аргтэхніка) і не была вельмі шчыльна зьвязаная з штодзённай дзейнасьцю арганізацыі.

Дагаворы павінны быць заключаныя ў некалькіх асобніках:

- першы знаходзіцца дома ў асобы, што набывала тэхніку;
- другі і трэці знаходзяцца дома ў двух супрацоўнікаў арганізацыі;

- чацьверты захоўваецца побач з тым прадметам, які перадаецца ў бязвыплатнае карыстаньне.

У выпадку канфіскацыі альбо адабраньня вашай аргтэхнікі гэтыя дакумэнты могуць дапамагчы вярнуць тэхніку альбо даказаць, што вы яе ня скралі. Пра паходжаньне адабранай аргтэхнікі варта зрабіць заўвагу ў працяголі вобшуку альбо адабраньня.

Што рабіць, калі да вас хочуць зайсьці міліцыянты?

Ніхто ня мае права без **законнай падставы** ўвайсьці ў жыльлё альбо ў іншае законнае ўладаньне грамадзяніна супраць ягонай волі. Недаткальнасьць жыльля і іншых законных уладаньняў гарантуецца артыкулам 29 Канстытуцыі Беларусі. Пад іншымі законнымі ўладаньнямі трэба разумець нежылыя памяшканьні (лецішча, гараж, сарай) і месцы, дзе чалавек стала альбо часова знаходзіцца (нумар у гатэлі, купэ ў цягніку).

Такім чынам, прыйшлі, пазванілі альбо пагрукалі ў дзьверы, – вы адчынілі. Пытаюцца: «Ці можна зайсьці?» – «Заходзьце» («Так», «Калі ласка» і г. д.). Усё – ваша воля выяўленая недвухсэнсоўна – вы **дазволілі**. Пасья гэтага аспрэчыць «незаконнасьць» іх дзеяньняў ніколі не атрымаецца. Адсюль формула: дзьверы адразу не адчыняць, госьці спытаюць: «Ці можна зайсьці?» – «Не». І на гэтым пажадана паставіць кропку. Калі пачнёце высвятляць: «А для чаго», «А навошта?» – забалбочуць і прарвуцца ў памяшканьне. І не спасылайцеся пасья, што ўвайшлі супраць вашай волі – бо ж вы ня выказалі яе абсалютна вызначана: «Не, нельга», «Не дазваляю». Таму ня варта адчыняць дзьверы міліцыянтам, калі вы ўсё роўна ня хочаце пускаць іх у памяшканьне.

Што ж рабіць?

Не дазваляючы няпрошаным гасьцям пераступіць ганак (а лепей – не адчыняючы дзьвярэй), патрабаваць растлумачыць падставы – што ім ад вас трэба і якія ў іх ёсьць дакумэнты. Не адчыняць дзьверы кватэры прадстаўнікам «праваахоўных» органаў, не пераканайшыся, што тыя маюць на руках **пастанову** аб правядзеньні вобшуку (дагляду, адабраньня) у дадзеным памяшканьні. Гэткая пастанова абавязкова павінна мець **санкцыю пракурора** – подпіс пракурора ў верхнім куце пастановы з круглай гербавай пячаткай пракуратуры. Усе іншыя падставы зьяўляюцца незаконнымі, і ім можна не падпарадкоўвацца. Таму ня варта весьціся на словы-пасткі «Адкрыце дзьверы...

- ...гэта праверка пашпартнага рэжыму, шукаем нелегалаў»;

-
- ...гэта крымінальная міліцыя, у вас у пад'ездзе забілі чалавека, мы абшукваем усе кватэры ў пад'ездзе»;
  - ...да вас забег рабаўнік»;
  - ...для правядзеньня дагляду памяшканьня»;
  - ...вы тут не прапісаныя»;
  - ...гэта КДБ!»;
  - ...я ваш новы ўчастковы, хачу з вамі пазнаёміцца».

На самай справе, паводле заканадаўства, міліцыя мае права пранікаць у памяшканьне і без санкцыі пракурора для прадухіленьня злачынства, якое ў гэтым памяшканьні адбываецца. Паводле заканадаўства пра КДБ, кадэбэшнікі таксама маюць права пранікаць у памяшканьне, нават з пашкоджаньнем запорных прыстасаваньняў, у адсутнасьць гаспадара альбо бяз згоды гаспадара. Але гэтыя нормы не абавязваюць вас самім адчыняць дзьверы. Практыка паказвае, што у 90% выпадкаў міліцыянты ня будуць ламаць дзьверы.

Калі вы здымаеце кватэру і ёсьць відавочная небясьпека вобшуку, трэба абавязкова ўлічваць яшчэ і тую акалічнасьць, што міліцыянты могуць выкарыстаць дапамогу гаспадара для пранікненьня ў кватэру. Лепей за ўсё гэта загадзя абгаварыць з гаспадаром – вядома, ён можа спужацца вашых перасьцярогаў, аднак у далейшым гэта можа вам дапамагчы. Зь іншага боку, закон прадугледжвае, што пры вобшуку павінен прысутнічаць гаспадар памяшканьня, – вы можаце патрабаваць неадкладна выклікаць яго і тым самым можаце пацягнуць час.

Калі ёсьць санкцыя пракурора на правядзеньне вобшуку, а ў вас у кватэры знаходзяцца дакумэнты, якім ня варта патрапляць у спэцслужбы, вы павінны зьнішчыць гэтыя дакумэнты перад уваходам міліцыянтаў. Практыка паказвае, што пры правядзеньні вобшуку па палітычных матывах міліцыянты не чакаюць супраціву альбо непарадкаваньня – гэта значыць, што, пакуль яны прымуць рашэньне пра пранікненьне ў памяшканьне гвалтам, пакуль будуць раіцца з начальствам, пакуль будуць узламываць дзьверы, вы можаце пасьпець зьнішчыць дакумэнты, а магчыма, і запрасіць праз тэлефон журналістаў. Увогуле, пакуль у Беларусі выпадкі гвалтоўнага пранікненьня з выломліваньнем дзьвярэй зьяўляюцца выключэньнем. У выпадку нападзе не выкідайце непажаданыя рэчы ці дакумэнты праз вокны, бо за імі, хутчэй за ўсё, сочаць.

Калі вы не дапускаеце міліцыянтаў у сваю штаб-кватэру, **спасьляйдзеся на артыкул 29 Канстытуцыі Беларусі.**

Што рабіць, калі ў вас адбываецца вобшук, дагляд альбо адабраньне?

Пры правядзеньні вобшуку трэба ўважліва азнаёміцца з тэкстам пастановы. Памятайце, што перад пачаткам працэдуры вобшуку ці адабраньня ўсім удзельнікам следчага дзеяння павінны зачытаць іх правы. Адабраньне адрозьніваецца ад вобшуку тым, што міліцыянтам вядома, што яны шукаюць (адбіраюцца нейкія вызначаныя рэчы альбо дакумэнты).

Пры даглядзе трэба высветліць, зь якой мэтай ажыцьцяўляецца дагляд, у межах якой крымінальнай справы і чаго хочучь знайсьці. Калі шукаюць чалавека – трэба забараніць, напрыклад, рыцца ў паперах альбо заглядаць у скрыні пісьмовага стала.

Калі вобшук пачаўся нечакана – можна паспрабаваць схаваць што-небудзь пры сабе. Асабісты дагляд пры вобшуку, а тым больш пры даглядзе памяшканьня па палітычных справах робяць не заўжды, хоць інструкцыі раяць гэтым пачынаць і гэтым сканчаць дадзенае следчае дзеяньне.

Пры вобшуку:

1. Варта зрабіць для занясення ў пратакол заяву пра тое, што вы готовыя добраахвотна выдаць тое, што разьлічваюць знайсьці.

2. Калі гэтага ў вас няма – таксама трэба зрабіць адпаведную заяву для занясення ў пратакол.

3. Калі ў вас гэтая рэч ёсьць – трэба вырашыць, ці готовыя вы аддаць запатрабаванае добраахвотна (усё роўна знойдуць, а вам ад гэтага толькі горш). Адзначым, што калі мянты хочучь вам падкінуць, напрыклад, наркотыкі альбо зброю – яны ніколі не папярэдняць вас пра добраахвотную здачу, хоць гэтка радок і запісваецца ў выніковы пратакол.

4. Заявіць і патрабаваць занясення ў пратакол патрабаваньня аб правядзеньні вобшуку не адначасова ўва ўсіх пакоях кватэры, а пасьлядоўна, каб вы маглі рэальна прысутнічаць пры ўсіх дзеяньнях. Калі ў кватэру ўварвалася дваццаць чалавек, ня варта чакаць, што гэткае хадайніцтва будзе задаволенае, аднак яго адлюстраваньне ў пратаколе можа дапамагчы ў выпадку ілжывых абвінавачаньняў. Прынамсі, трэба актыўна патрабаваць, каб панятыя знаходзіліся ў кожным з пакояў, дзе адбываецца вобшук (колькасьць панятых павінна адпавядаць колькасьці пакояў).

---

5. Трэба пастаянна знаходзіцца ў тым памяшканьні, дзе адбываецца вобшук, трэба пільна сачыць за тымі, хто праводзіць яго.

6. Калі вы не знаёмыя з панятымі і не давяраеце ім (часта панятымі запрашаюцца запалоханыя студэнты, міліцыянты і падобныя асобы, якія часам нават дапамагаюць у зьдзяйсненьні падлогу падчас сьледчых дзеяньняў), трэба заявіць з занясеннем у пратакол хадайніцтва аб запрашэньні ў якасьці панятых вашых суседзяў.

7. Трэба патрабаваць занясення ў пратакол вобшуку індыўдуальных прыкметаў (нумары, колер, ступень зносу, адмысловыя прыкметы) кожнай рэчы, што адбіраецца, каб іх пасьля не маглі падмяніць. Таксама варта пазначыць прыкладную цану рэчаў.

8. Трэба вельмі пільна прачытаць пратакол вобшуку, выкрасьліць усе пустыя радкі (каб у выніку туды не былі ўпісаныя нейкія іншыя рэчы). Заносьце ўсе свае заўвагі ў пратакол (а ня ў копію пратаколу, што застаецца ў вас!). Раім не адмаўляцца ад падпісаньня пратаколу, нават калі вы лічыце, што вобшук быў цалкам незаконным. Пратакол і без вашага подпісу ўсё роўна застаецца сапраўдным, а потым «праваахоўнікі» будуць лёгка ўносіць у яго праўкі. Лепей падпішыце кожную старонку пратаколу з сваімі заўвагамі.

9. Атрымаць копію пратаколу вобшуку, а калі адбывалася адабраньне – то і асобную копію пратаколу адабраньня.

10. Зьвяруцца па дапамогу да знаёмага юрыста альбо ў праваабарончую арганізацыю.

Начныя вобшукі (у пэрыяд з 22-00 да 6-00) забароненыя.

Пры правядзеньні вобшуку па палітычных справах трэба быць гатовым да таго, што **знайдучь тое, чаго вы самі ня клалі**: наркотыкі, зброю, грошы, фальшывыя грошы (могуць падкінуць загадзя альбо нават падчас вобшуку). Мэханізм рэагаваньня і прэвэнтывнай абароны ад гэтых правакацыяў і ілжывых абвінавачаньняў з боку міліцыі адлюстраваны ў гэтым дапаможніку.

Таксама памятайце, што «праваахоўнікі» вельмі любяць паўторныя вобшукі – празь месяц альбо праз тызень зайсьці туды, дзе яны ўжо правялі вобшук. Таксама выкарыстоўваецца «куставы» мэтад (адначасовыя вобшукі ў офісах партнэрскіх арганізацыяў альбо ў розных штаб-кватэрах адной арганізацыі) і «ланцуговы» мэтад (напады і вобшукі ў партнэрскіх офісах адзін за адным).

Паводле нашага заканадаўства, пракуратура можа санкцыянаваць

вобшук у любым памяшканьні (па справе аб крадзяжы лядоўні ў Рэчыцы фармальна можна правесьці вобшук на прыватным лецішчы кіраўніка менскай палітычнай партыі). Таму найлепей заўжды быць гатовым да вобшуку (не трымаць непатрэбных папераў, не захоўваць каштоўную інфармацыю на паперы, карыстацца сродкамі шыфраваньня).

Калі да вас пачалі хадзіць міліцыянты без законных падставаў для вобшуку – гэтакія візыты могуць быць карысным папераджальным сыгналам: варта рыхтавацца да паўнавартаснага вобшуку.

4. АБМЕЖАВАНЬНЕ ВОЛІ І ЗАТРЫМАНЬНЕ

Адміністрацыйнае і крымінальнае затрыманьне

Адміністрацыйнае затрыманьне належыць адрозьніваць ад затрыманьня крымінальнага – больш жорсткага віду прававога ўздзеяньня. Парадак затрыманьня вызначаецца тым, у чым падазраецца чалавек: у зьдзяйсненьні адміністрацыйнага правапарушэньня ці ў зьдзяйсненьні злачынства. У залежнасьці ад гэтага адрозьніваецца тэрмін, сутнасьць і працэсуальны парадак затрыманьня, а таксама аб'ём працэсуальных правоў затрыманага. Калі вашае затрыманьне зьвязанае з крымінальнай справай – не давайце паказаньняў і тлумачэньняў, адмаўляйцеся ад допыту і з моманту затрыманьня патрабуйце даць вам адваката.

Таксама трэба адрозьніваць паняцьці адміністрацыйнага і крымінальнага арышту. Адміністрацыйны арышт – від адміністрацыйнага спаганьня за зьдзяйсненьне адміністрацыйнага правапарушэньня. Ён можа цягнуцца да 15 ночаў і прызначаецца судзьдзёй у адміністрацыйным працэсе. Крымінальны арышт накладаецца судзьдзёй за зьдзяйсненьне злачынства і можа цягнуцца да 6 месяцаў.

Крымінальнае затрыманьне – што трэба ведаць

Что можа быць затрыманы? Артыкул 107 Крымінальна-працэсуальнага кодэксу гаворыць: «Задержание состоит в фактическом задержании лица, доставлении его в орган уголовного преследования и в кратковременном содержании под стражей в местах и условиях, определенных законом. Задержание может быть применено только:

- к лицу, подозреваемому в совершении преступления, за которое может быть назначено наказание в виде лишения свободы, направленного в дисциплинарную воинскую часть или ареста;

- к обвиняемому для предъявления обвинения либо в случае нарушения условий примененной к нему меры пресечения;

- к осужденному, в отношении которого имеется представление уполномоченного на то органа об отмене приговора, определения, постановления суда об условном неприменении наказания, отсрочки исполнения наказания или условно-досрочном освобождении от отбывания наказания».

Гэта азначае, што затрымліваць можна толькі тых людзей, адносна

якіх існуе абгрунтаванае меркаваньне, што яны ўчынілі злачынства.

Артыкул 108 КПК гаворыць: *«Лицо, подозреваемое в совершении преступления, может быть задержано действующим в пределах своей компетенции органом уголовного преследования при наличии любого из следующих оснований: 1) если лицо застигнуто при совершении предусмотренного уголовным законом общественно опасного деяния или непосредственно после его совершения; 2) если очевидцы происшествия, в том числе и лицо, пострадавшее от преступления, прямо укажут на данное лицо как на совершившее предусмотренное уголовным законом общественно опасное деяние или захватят его в порядке, предусмотренном статьей 109 настоящего Кодекса; 3) если на этом лице, при нем, на его одежде или других используемых им вещах, в его жилище, иных используемых им помещениях, на рабочем месте или транспортном средстве обнаружены явные следы, указывающие на его причастность к совершению предусмотренного уголовным законом общественно опасного деяния; 4) если имеются другие достаточные основания подозревать в совершении преступления лицо при условии, что оно пыталось скрыться с места преступления или от органа уголовного преследования, или не имеет постоянного места жительства, или проживает в другой местности, или не установлена его личность»*. Ніякія іншыя абставіны, акрамя пералічаных у артыкуле 108, ня могуць служыць падставай для затрыманьня.

Але гэта толькі тэорыя. Сучасная практыка паказвае, што следчыя органы занадта часта разумеюць зьмест гэтага артыкулу ў выгадным для сябе сьвятле. У выніку кожны грамадзянін краіны можа ў любы момант быць затрыманы на 72 гадзіны без указаньня прычыны. Вядома, што той, хто пасядзіць пад арыштам, становіцца больш падатлівым і яго лягчэй будзе зламіць. Арыштаванаму супрацоўнікі службы бяспекі даюць зразумець, што ён знаходзіцца за крок ад месца пазбаўленьня волі на больш працяглы тэрмін і што ад яго пазыцьці залежыць, ці атрымае ён санкцыю пракуратуры. Як правіла, кожнае працяўленьне нашай слабасьці, нашай падатлівасьці сустракаецца з рэакцыяй следчых. Калі пачнём гаварыць, можам быць вызваленыя з-пад арышту раней за сканчэньне 72 гадзін. Пытаньне пра вызваленьне можа вырашаць следчы, які карыстаецца тым, што ўсё знаходзіцца ў яго руках. Аднак гэта цягнецца толькі тры сутак.

Згодна з заканадаўствам, затрыманаму павінны быць растлумачаныя прычыны затрыманьня. Часам у якасьці прычыны называюць

зьнешняе падабенства зь небясьпечным злачынцам, часам – «мне загадана» (звычайны міліцыянэр у мундзіры), часам – «ня будзь такім цікаўным, а то дам па мордзе» і г. д. Пасьля выхаду патрэбна як мага хутчэй напісаць скаргу ў пракуратуру, якая, як на большасьць нашых лістоў, нічога не адкажа альбо адкажа, што «выкладзеныя вамі факты не знайшлі свайго пацвярджэньня». Але важна, каб застаўся сьлед неправавых дзеяньняў.

У адпаведнасьці з артыкулам 110 КПК, тэрмінова пасьля дастаўкі затрыманага ў орган крымінальнага перасьледу службовай асобай, якая здзейсніла фактычнае затрыманьне, складаецца пратакол, у якім пазначаюцца падставы, месца і час фактычнага затрыманьня (з указаньнем гадзін і хвілін), вынікі асабістага вобшуку, а таксама час складаньня пратаколу. Пратакол аб'яўляецца затрыманаму, пры гэтым тлумачацца яго правы. Орган дазнаньня, сьледчы, пракурор на працягу 3 гадзін з моманту дастаўкі затрыманага ў орган крымінальнага перасьледу прымаюць рашэньне аб затрыманьні (аб утрыманьні пад вартай або аб вызваленьні). Рашэньне афармляецца пастановаю і аб'яўляецца затрыманаму. Пра затрыманьне орган дазнаньня ці сьледчы абавязаны пісьмова паведаміць пракурору на працягу 24 гадзін з моманту вынясення пастановы аб затрыманьні.

Аб затрыманьні асобы і яе месцазнаходжаньня орган, які ажыццявіў затрыманьне, абавязаны цягам 12 гадзін з моманту фактычнага затрыманьня папярэдзіць каго-небудзь з паўналетніх чальцоў яго сям'і ці сваякоў або даць магчымасьць паведаміць самому затрыманаму. Пра затрыманьне грамадзяніна замежнай дзяржавы орган, які здзейсніў затрыманьне, абавязаны паведаміць у МЗС для паведамленьня амбасадзе ці консульству гэтай дзяржавы.

Органам, які прыняў рашэньне аб вызваленьні затрыманага, выдаецца даведка, у якой указваецца, кім ён быў затрыманы, падставы, месца і час затрыманьня; матывы і час вызваленьня. Вызваленая асоба ня можа быць ізноў затрыманай па тым самым падазрэнні.

Тэрміны затрыманьня. У адпаведнасьці з артыкулам 108 КПК, калі асоба затрыманая па падазрэнні ўва ўчыненні злачынства, пытаньне пра ўзбуджэньне крымінальнай справы павінна быць вырашанае за 12 гадзін з моманту фізычнага затрыманьня. У выпадку адмовы ад узбуджэньня крымінальнай справы ці адсутнасьці рашэньня аб узбуджэньні крымінальнай справы, затрыманы павінен быць вызвалены.

Калі крымінальная справа ўзбуджана ў пазначаны тэрмін, то затрыманьне па падазрэньні ўва ўчыненні злачынства ня можа цягнуцца звыш за 72 гадзіны з моманту фактычнага затрыманьня (уключаючы тэрмін у 12 гадзін на ўзбуджэньне крымінальнай справы), пасля якіх затрыманы павінен быць вызвалены з-пад варты або адносна яго павінна ўжывацца мера стрыманьня.

Некаторыя правы падазронага пры затрыманьні (арт. 41 КПК):

- неадкладна пасля затрыманьня атрымаць ад органу крымінальнага перасьледу пісьмовае паведамленьне пра яго правы;
- неадкладна атрымаць ад органу крымінальнага перасьледу копію пастановы ці пратаколу аб затрыманьні;
- мець абаронцу ці некалькі абаронцаў з моманту прад'яўленьня пастановы ці пратаколу аб затрыманьні;
- да пачатку першага допыту ў якасьці падазронага атрымаць бясплатную юрыдычную кансультацыю адваката ў прысутнасьці асобы, якая праводзіць папярэдняе расьсьледаваньне. Такім чынам, з моманту затрыманьня грамадзянін мае права адмовіцца даваць любыя паказаньні да забесьпячэньня яму магчымасьці сустрэцца з адвакатам. Калі ў затрыманага ёсьць канкрэтны знаёмы адвакат, якому ён давярае, затрыманы павінен указаць дадзеныя пра гэтага адваката і дабівацца менавіта гэтага адваката.

Абскарджаньне незаконнага затрыманьня. У адпаведнасьці з артыкулам 143 КПК, скарга на затрыманьне падаецца ў орган, які выдзе крымінальны працэс. Гэты орган абавязаны на працягу 24 гадзін з моманту атрыманьня скаргі накіраваць яе ў суд. Судовая праверка законнасьці затрыманьня праводзіцца судзьдзёй у тэрмін не больш за 24 гадзіны з часу паступленьня скаргі.

Такім чынам, падсумаваўшы выкладзенае, можна зрабіць некаторыя **падставовыя рэкамэндацыі** асобе, якая апынулася ў становішчы затрыманага і была дастаўленая ў міліцэйскі пастарунак:

1. Выберьце сабе пазыцыю па справе і дакладна яе прытрымлівайцеся. Вызначцеся, што вы прызнаеце і што адмаўляеце. Вызначцеся, ці будзеце вы даваць будзь-якія сьведчаньні да кансультацыі адваката.
2. У любым выпадку папрасіце міліцыянтаў, якія вас затрымалі, адрэкамэндавацца, назваць свае прозьвішчы і пасады. Папрасіце пісьмовыя прылады і запішыце атрыманья зьвесткі.

---

3. Неадкладна ўдакладніце ваш статус (адміністрацыйна затрыманы альбо крымінальна затрыманы, сьведка, пацярпелы, падазроны, абвінавачаны) і падставы, на якіх вас затрымалі. Папрасіце паказаць вам тэкст адпаведнага артыкулу. Патрабуйце, каб пратакол затрымання быў складзены як мага раней. Калі пытаньне высвятленьня вашага статусу зацягваецца – адмаўляйцеся ад будзь-якога супрацоўніцтва зь міліцыянтамі.

4. Патрабуйце, каб вас азнаёмілі з вашымі правамі ў пісьмовай форме. Калі нешта з вашых правоў вам не зразумела, патрабуйце дадатковых тлумачэньняў. Калі вам «забыліся» назваць права не даваць сьведчаньняў супраць сябе альбо права мець абаронцу – гэта вельмі кепская прыкмета. У гэтым выпадку тым больш варта ўстрымацца ад дачы сьведчаньняў і патрабаваць кансультацыі адваката.

5. Уважліва азнаёмцеся з тэкстам пратаколу, у прыватнасьці, уважліва паглядзіце на падставы затрымання (звычайна на тыповым блянку падкрэсьліваецца нейкая падстава). Пераканайцеся, што ў пратаколе пастаўлены час фактычнага затрымання, а ня толькі час складаньня пратаколу. Усе свае заўвагі запісвайце ў пратакол. Калі вы ўжо напісалі нейкія заявы альбо скаргі – зрабіце пра гэта спасылку.

6. Незалежна ад таго, затрыманы вы ў адміністрацыйным альбо ў крымінальным парадку, патрабуйце, каб вашым сваякам неадкладна паведамілі пра факт вашага затрымання і пра вашае месцазнаходжаньня. Міліцыянты абавязаныя гэта зрабіць.

7. Патрабуйце адваката. Калі вы ня маеце свайго адваката, патрабуйце кансультацыю ў дзяжурнага адваката. Лепей не даваць тлумачэньняў да сустрэчы з адвакатам, нават калі вы лічыце сябе абсалютна невінаватым. Калі ж вы сапраўды здзейсьнілі злачынства – асьцярожна размаўляйце зь дзяжурным адвакатам (ён можа быць падасланы). Важнае правіла: ніколі не пішыце добраахвотную адмову ад адваката.

8. Калі вы маеце прычыны супрацоўнічаць з праваахоўнымі органамі – будзьце чэсныя, але не ідзіце ў іх на повадзе. Уважліва чытайце ўсе пратаколы. Калі маюцца нейкія недакладнасьці – выпраўляйце іх, нават калі яны на першы погляд падаюцца неістотнымі. Паспрабуйце выгандляваць сабе нейкія льготы. У той жа час, не заключайце ўгодаў кшталту «Я ўсіх выдам, а вы адпусьціце мяне дахаты» – гэта кепская адаб'еца ў будучым жыцьці.

10. Калі вы ня маеце намеру супрацоўнічаць зь следствам, зрабіце

наступную заяву: «Я невінаваты, ад дачы сьведчаньняў адмаўляюся да сустрэчы з адвакатам, тлумачэньні буду даваць толькі ў прысутнасьці адваката». Гэтая заява запісваецца ў пратакол. Чытайце ўсе пратаколы і дакумэнты, што ствараюцца міліцыянтамі, але ад падпісаньня можаце адмовіцца (часта падпісаньня з гарачкі быццам бы бяскрыўдныя пратаколы пасля былі асноўным доказам абвінавачаньня). Калі вы ня можаце адэкватна ацаніць вартасьці пратаколу – адмоўцеся ад яго падпісаньня альбо зрабіце запіс: «З тэкстам пратаколу азнаёмлены, але цалкам нязгодны».

Як абскарджваць незаконныя дзеянні ў крымінальным працэсе

Скарга на рашэньні і дзеянні следчага адрасуецца раённаму пракурору. Скарга на рашэньні і дзеянні пракуратуры накіроўваецца вышэйстаячаму пракурору, а на рашэньні і дзеянні суду – у вышэйстаячы суд. Калі вы ня ведаеце, каму падаваць скаргу, – аднясіце яе таму, на каго вы скардзіцеся. Гэтая службовая асоба абавязаная на працягу 24 гадзінаў перадаць скаргу па прызначэньні.

Што можна абскарджваць? Усё: затрыманьне і заключэньне пад варту, асабісты дагляд і парушэньні, дапушчаныя пры ўсіх іншых следчых дзеяньнях, адмову аформіць пратакол і адмову ў магчымасьці прыкласьці да пратаколу тлумачэньні. Можна абскарджваць фальсыфікацыю вашых сьведчаньняў, псыхалягічны ціск з боку следчага і міліцыянтаў, мат, крык, пагрозы і шантаж. Можна напісаць скаргу на тое, што следчы паліў у вашай прысутнасьці, не адпуская ў прыбіральню, казаў грубыя жарты.

- Скарга можа быць і вуснай, аднак лепей – у пісьмовай форме. Абавязкова патрабуйце паведаміць пра вынікі разгляду вашай скаргі таксама ў пісьмовым выглядзе.

- Можна скарыстацца і «Кнігай заўвагаў і прапановаў» пракуратуры альбо следчага ўпраўленьня – туды можна пісаць скаргі таксама.

Адміністрацыйнае затрыманьне

Усё вышэй выкладзенае адносіцца да затрыманьня грамадзяніна ў рамках крымінальнага працэсу. Разам з тым існуе так званае адміністрацыйнае затрыманьне. У дадзены момант парадак прыцягненьня да адміністрацыйнае адказнасьці і азначэньні ўсіх відаў адміністрацыйных правапарушэньняў замацаваныя ў Кодэксе аб

адміністрацыйных правапарушэннях (КаАП), што быў прыняты яшчэ за Саветамі, у 1984 годзе. Зразумела, што з таго часу вельмі змяніліся і грамадзкія адносіны, і прававая база, таму шмат па якіх пазыцыях гэты кодэкс зьяўляецца састарэлым.

У адпаведнасці з артыкулам 239 КаАП у выпадках, прадугледжаных заканадаўствам, у мэтах стрымання адміністрацыйных правапарушэнняў, калі вычарпаны іншыя меры ўздзеяння; устанаўленьня асобы; складання пратаколу аб адміністрацыйным правапарушэнні пры немагчымасці складання яго на месцы, калі складаньне пратаколу зьяўляецца абавязковым; забеспячэння своєчасовага і правільнага разгляданьня справаў і выкананьня пастаноў па справах аб адміністрацыйных правапарушэннях дапускаецца адміністрацыйнае затрыманьне асобаў, асабісты дагляд, дагляд рэчаў і адабраньне рэчаў і дакумэнтаў.

Як правіла, удзельнікі палітычных акцыяў – мітынгаў, шэсьцяў, пікетаў, дэманстрацыяў – затрымліваюцца менавіта з спасылкаю на адпаведныя артыкулы адміністрацыйнага кодэксу. Да таго ж неканкрэтнасць вышэйгаданага артыкулу 239, наяўнасць у ім фармулёвак тыпу «калі вычарпаныя іншыя меры ўздзеяння», «пры немагчымасці складання пратаколу на месцы» дазваляюць органам ужываць яго вельмі шырока, тлумачачы «размытыя» азначэнні ў сваю карысць.

Далей згодна з артыкулам 240 КаАП аб адміністрацыйным затрыманьні павінен складацца пратакол, у якім указваюцца: дата і месца складання; пасада, прозьвішча, імя і імя па бацьку асобы, якая складае пратакол; інфармацыя пра асобу затрыманага; час, месца і падставы затрыманьня. Пратакол падпісваецца службовай асобай, якая яго складала, і затрыманым. У выпадку адмовы затрыманага ад падпісаньня пратаколу, у ім робіцца запіс пра гэта. На просьбу асобы, затрыманай за ўчыненне адміністрацыйнага правапарушэння, аб месцы яго знаходжаньня павінны быць папярэджаны яго сваякі, адміністрацыя па месцы працы ці навучаньня. Аб затрыманьні непаўналетняга абавязкова павінны быць папярэджаны яго бацькі ці асобы, якія іх замяняюць.

Хто мае права рабіць адміністрацыйнае затрыманьне? Згодна з артыкулам 241 КаАП адміністрацыйнае затрыманьне асобы, якая ўчыніла адміністрацыйнае правапарушэнне, можа адбывацца толькі органамі (службовымі асобамі), упаўнаважанымі на тое заканадаў-

---

ствам. У прыватнасці, затрымліваць асобаў пры ўчыненні таго ж злоснага непадпарадкавання законнаму распараджэнню ці патрабаванню работніка міліцыі, народнага дружыньніка, а таксама ваеннаслужачага, пры парушэнні парадку арганізацыі і правядзення сходаў, мітынгаў, вулічных шэсьцяў ці дэманстрацыяў маюць права толькі органы ўнутраных спраў (міліцыі), а не якія-небудзь невядомыя асобы ў цывільным або ахоўнікі прэзыдэнта.

Артыкул 242 КаАП кажа, што адміністрацыйнае затрыманьне асобы, якая ўчыніла адміністрацыйнае правапарушэньне, можа цягнуцца **ня больш за тры гадзіны**. У той самы час частка 3 згаданага артыкулу для палітычна актыўных грамадзян – асобаў, якія парушаюць парадак арганізацыі і правядзення сходаў, мітынгаў, вулічных шэсьцяў і дэманстрацыяў, разам зь некаторымі іншымі парушальнікамі – дробнымі хуліганамі, дробнымі спекулянтамі – прадугледжвае магчымасьць затрыманьня да разгледжаньня справы судзьдзём. На практыцы атрымліваецца, што асоба, затрыманая, напрыклад, у суботу ці нядзелю, утрымліваецца ў якасьці адміністрацыйнага затрыманага да панядзелка, калі матэрыял можа быць разгледжаны ў працоўны дзень судзьдзём. Тэрмін адміністрацыйнага затрыманьня адлічаецца з моманту дастаўкі парушальніка для складаньня пратаколу. Гэты тэрмін надалей можа быць залічаны ў час адбываньня адміністрацыйнага арышту.

Адміністрацыйнай адказнасьці падлягаюць асобы, якія дасягнулі 16 гадоў. Гэта ня значыць, што міліцыя ня можа затрымліваць асобаў малодшага ўзросту пры здзяйсненьні імі адміністрацыйных правапарушэньняў, але гэтая працэдура ня можа быць, уласна кажучы, вызначаная як адміністрацыйнае затрыманьне ў поўным сэнсе гэтага слова. Калі міліцыя даставіла ў пастарунак асобаў, малодшых за 16 гадоў, яны павінны быць перададзеныя бацькам.

Такім чынам, адміністрацыйнаму затрыманьню падлягаюць толькі тыя грамадзяне, якія падазраюцца ў здзяйсненьні правапарушэньня ці ня маюць пасьведчаньня асобы. На практыцы нават пасля паказу пашпарта і пры адсутнасьці прыкметаў правапарушэньня міліцыя можа палічыць, што пашпарт выглядае як падробны, і затрымаць вас дзеля высьвятленьня асобы. Такая практыка зьяўляецца незаконнай, паколькі супярэчыць закону «Аб міліцыі» і дазваляе службовым асобам беспадстаўна затрымліваць усіх, каго яны захочуць затрымаць. Таму па такіх выпадках абавязкова трэба пісаць скаргі ў пракуратуру, у суд.

Важны момант: затрыманы павінен разумець, што яго затрымлівае тая асоба, якая мае на гэта права. Таму абавязкова трэба патрабаваць ад міліцыянтаў, каб яны адрэкамэндаваліся па форме, гэта значыць назвалі сваё імя, прозьвішча і званьне – потым гэтыя дадзеныя могуць спатрэбіцца затрыманаму пры напісаньні скаргі. Да таго ж, міліцыянты зазвычай не адважваюцца на відавочна проціпраўныя дзеянні ці збіцьцё затрыманага, калі затрыманы ведае іх прозьвішчы ды можа напісаць на іх скаргу. Асоба, якую затрымліваюць, таксама мае права патрабаваць паказу службовага пасьведчаньня, калі затрыманьне робіць супрацоўнік у цывільным. Міліцыя мае права затрымліваць за дробнае хуліганства, парушэньне парадку арганізацыі масавых акцыяў, за непадпарадкаваньне патрабаваньню супрацоўніка міліцыі і за іншыя правапарушэньні, пералічаныя ў пункце 1 артыкулу 241 КаАП. Таксама маюць права затрымліваць за асобныя правапарушэньні супрацоўнікі КДБ, памежных войскаў, мытні, ваенізаванай аховы. Але трэба асобна адзначыць, што большасьць органаў, якія маюць права складаць пратаколы і разглядаць адміністрацыйныя справы, па сутнасьці ня маюць права затрымліваць правапарушальнікаў (напрыклад, супрацоўнікі дзяржаўнага газавага нагляду, падатковых органаў, санітарнай інспэкцыі, прадпрыемстваў і арганізацыяў, судзьдзі). Аднак далей мы будзем казаць пра затрыманьне супрацоўнікамі міліцыі, паколькі міліцыянтам дадзеныя найбольш шырокія паўнамоцтвы ў сферы адміністрацыйнага затрыманьня ў мэтах аховы грамадзкага парадку.

Міліцыянты абавязаны растлумачыць затрыманаму матывы затрыманьня. На жаль, гэтая норма трактуецца нашымі судамі такім чынам, што часам міліцыянт можа сказаць затрыманаму: «Вы затрыманыя за правапарушэньне», – і гэтага будзе дастаткова. У кожным выпадку, пры затрыманьні трэба патрабаваць ад міліцыянтаў, каб яны растлумачылі, за што вас затрымліваюць.

Пры затрыманьні, у адпаведнасьці з артыкулам 243 КаАП, супрацоўнікі міліцыі і некаторых іншых органаў маюць права правесці асабісты дагляд затрыманага і дагляд ягоных рэчаў, багажу. **Асабісты дагляд робяць асобы таго ж полу ў прысутнасьці двух панятых адпаведнага полу** – запрашэньне панятых на дагляд адміністрацыйна затрыманага зьяўляецца ў Беларусі выключэньнем. Часьцей за ўсё апошняе патрабаваньне закону беспадстаўна ігнаруецца – такія выпадкі трэба адлюстроўваць у пратаколе дагляду, што робіць сам дагляд і яго

вынікі незаконнымі. Часта міліцыянты запрашаюць панятымі іншых міліцыянтаў альбо затрыманых грамадзянаў – але ў іх можа быць зацікаўленасць у вашай справе, таму ім трэба заяўляць адвод. Папрасіце панятых адрэкамэндавацца і азнаёмцеся зь іх пашпартнымі дадзенымі. Калі ў якасці панятых запрашаюцца затрыманія, пашпартоў у іх хутчэй за ўсё ня будзе – на гэтай падставе можна заявіць адвод, таксама як заяўляецца адвод панятым – не грамадзянам Беларусі і панятым у нецвярозым стане.

Можна зрабіць заяву пра тое, што вы згодныя на дагляд толькі ў прысутнасці адваката – хутчэй за ўсё, дагляду вас усё ж такі падвергнуць, аднак гэткае хаданніцтва можа сьведчыць на вашу карысць. Дагляд рэчаў павінен па магчымасці адбывацца ў прысутнасці іх уладальніка, акрамя выпадкаў, якія ня церпяць адкладання. Аб даглядзе складаецца асобны пратакол альбо робіцца адпаведны запіс у пратаколе затрыманья ці ў пратаколе аб адміністрацыйным правапарушэнні. Міліцыянты вельмі часта не адлюстроўваюць факт асабістага дагляду затрыманага ў пратаколах, хоць сам дагляд робіцца ў 90 адсотках выпадкаў. Артыкул 244 КаАП дазваляе службовым асобам рабіць адабраныя рэчаў, якія зьяўляюцца сродкам здзяйснення правапарушэння альбо непасрэдным аб'ектам правапарушэння. Аб гэтым складаецца пратакол альбо робіцца адпаведны запіс у іншых пратаколах.

Калі нейкія рэчы (сумка, палітон і інш.) вы хоць на хвіліну пакінулі па-за полем зроку, абавязкова зьвярніце на гэта ўвагу панятых і папрасіце адзначыць у пратаколе: «Да моманту правядзення агляду мой запlechнік знаходзіўся па-за полем майго зроку на працягу 1 хвіліны». Калі падчас агляду вы пабачылі незнаёмыя для вас прадметы (нават на першы погляд бяскрыўдныя) – **ні ў якім разе не дакранайцеся да гэтых рэчаў.**

Асобны артыкул КаАП рэгулюе затрыманьне і прымусовае адбуксаваньне транспартнага сродку зь месца здзяйснення адміністрацыйнага правапарушэння на стаянку, што ахоўваецца, – артыкул 244-1. Таксама міліцыі дадзена права на дагляд аўта транспартнага сродку – пра гэта складаецца асобны пратакол. Калі чалавек падазраецца ў кіраванні аўтамабілем у стане алькагольнага ап'янення, супрацоўнікі ДАІ маюць права правесці мэдыцынскі агляд ці адабраць у правапарушальніка правы кіроўцы.

Галоўнае правіла паводзінаў пры затрыманні – **трымаць сябе вет-**

ліва і карэктна Калі затрыманы пачне аказваць супраціў – гэта стане падставай для выкарыстання спэцсродкаў (кайданкі, дубінкі, фізычнае ўздзеянне) і прыцягнення да крымінальнай ці адміністрацыйнай адказнасці за супраціў ці непадпарадкаванне супрацоўнікам міліцыі. Таму калі вы адчуваеце сябе невінаватым – лепей не супраціўляцца, а ветліва даведацца, хто вас затрымлівае (найлепей запісаць прозвішча і пасаду), папрасіць растлумачыць вам падставы затрымання і вашыя правы як затрыманай асобы. Калі вы маеце пры сабе забароненыя рэчы – паспрабуйце незаўважна іх выкінуць.

Пры дастаўцы ў пастарунак уважліва сачыце, каб вам не падкінулі нічога ў кішэні альбо ў заплечнік.

Калі вы лічыце, што пры вашым затрыманні былі парушаны нормы закону – можаце скарыстаць законныя тры гадзіны для напісання скаргі старшыні РУУС, пракурору, у суд (скарга на незаконныя дзеянні супрацоўніка міліцыі).

Што рабіць, калі патрабуюць паказаць дакумэнты

«Лейтэнант Крываручка, вашы дакумэнцікі!»

Перш за ўсё трэба пераканацца, што перад вамі супрацоўнікі міліцыі – папрасіце іх паказаць дакумэнты. Калі гэта не супрацоўнікі міліцыі, а нейкая пазаведамасная ахова ці нейкі звычайны чыноўнік – вы маеце права не падпарадкоўвацца і не паказваць свае дакумэнты. Не саромцеся перапісаць дадзеныя з пасведчаньняў міліцыянтаў, што вас затрымліваюць. Цяпер міліцыянты звычайна маюць нешта накшталт бэджа на грудзях, таму гэта можна зрабіць прасьцей, чым раней. Надалей гэтыя звесткі могуць вам спатрэбіцца, у тым ліку – для абскарджання.

Часьцей за ўсё пасля паказу пашпарта з прапіскай у тым жа горадзе цікаўнасьць міліцыянтаў да вас зьнікне. У скрайнім выпадку папрасяць расхінуць палітон і адчыніць сумку – ня болей. Калі ж вы прапісаныя ў іншым горадзе, то міліцыянты пацікавяцца мэтай візыту ў гэты горад. Тут можна адмовіцца даваць інфармацыю, а можна прывесці нейкую простую падставу (да сваякоў, турызм, бізнэс і г. д.). Ува ўсякім разе, гэта ня можа быць падставай для вашага затрымання: асоба ваша ўстаноўленая, аніякіх адміністрацыйных правапарушэнняў вы ня здзейснілі.

Аднак нават калі вы маеце пры сабе пашпарт і паказалі яго на патра-

---

баваньне міліцыянта, ня думайце, што гэта ўратуе вас ад затрыманьня для «высьвятленьня асобы», бо мянты могуць раптам знайсці на вашым пашпарце сьляды падробкі. Гэтыя сьляды зьнікнуць толькі пасля таго, як вас даставяць у мянтоўку і пратрымаюць там тры гадзіны – аднак пасля гэтага ў іх могуць зьявіцца да вас некаторыя іншыя прэтэнзіі (абвінавацяць у знаходжаньні ў нецвярозым стане, падкінуць вам наркотыкі ці інш.). Таму, калі міліцыянт, трымаючы ў руках ваш пашпарт (і не аддаючы яго вам!), кажа, што вы затрыманыя, вы павінны спытаць падставы для затрыманьня. Калі вас абвінавачваюць у правапарушэньні альбо ў злачынстве – вам трэба падпарадкавацца. Калі ж міліцыянт кажа: «Я затрымліваю вас для высвятленьня асобы», – адзначце, што ў яго ў руках галоўны дакумэнт, які пацьвярджае вашу асобу як грамадзяніна Беларусі, і адзначце, што вы будзеце пісаць скаргу на неабгрунтаванае затрыманьне. Часьцяком на гэтым размоў пра пастарунак заканчваецца. Аднак калі мент настойвае – трэба падпарадкавацца, не аказваць супраціву і не даваць падставаў для выкарыстаньня супраць вас спэцыяльных сродкаў і фізычнай сілы.

Калі вас абвінавачваюць у знаходжаньні ў грамадзкім месцы ў нецвярозым стане – патрабуйце правядзеньня мэдычнага агляду.

Так што заўжды існуе імавернасьць, што пасля праверкі вашага пашпарта вам скажуць: «Пройдёмте», – і вы апынецеся ў становішчы адміністрацыйна затрыманага. Калі пры гэтым вы не адзін, то найлепей перадаць калегу ўсе свае каштоўныя рэчы, грошы і г. д. Затым, даведаўшыся, куды вас павядуць, папрасіце знаёмага пайсьці з вамі альбо зьвязацца з вашымі сваякамі, а яшчэ лепей, калі вы адчуваеце небясьпеку, – адразу пашукаць адваката.

У мянтоўке варта пачынаць з складаньня скаргі на ўжо вядомага вам міліцыянта на неабгрунтаванае затрыманьне.

Што рабіць у пастарунку пры адміністрацыйным затрыманьні

Пасля дастаўкі затрыманага ў пастарунак міліцыянты абавязаныя неадкладна прыступіць да складаньня пратаколу аб адміністрацыйным правапарушэньні, пратаколу аб затрыманьні і іншых прадугледжаных заканадаўствам пратаколаў.

Супрацоўнікі міліцыі на патрабаваньне затрыманага абавязаныя паведаміць ягоным родным пра яго месцазнаходжаньня (ч. 2 арт. 240),

---

але звычайна яны гэтага ня робяць. Справа ў тым, што затрыманьня звычайна патрабуюць даць ім патэлефанаваць дадому, але такога права закон ім не дае. Да таго ж міліцыянты не абавязаныя з уласнай ініцыятывы тэлефанаваць родным затрыманага – неабходна патрабаваньне самога затрыманага. А затрыманьня, ня ведаючы пра гэтую акалічнасьць, ня ведаючы сваіх правоў, ня можа сфармуляваць сваё патрабаваньне дакладным чынам. Гэты прыклад паказвае, наколькі важна для затрыманага ведаць свае правы. І закон патрабуе ад міліцыянтаў, каб яны яму гэтыя правы растлумачылі, у прыватнасьці паведамлілі пра зьмест артыкулу **247 КаАП «Правы і абавязкі асобы, якая прыцягваецца да адміністрацыйнае адказнасьці»**.

У выпадку затрыманьня непаўналетняга (асобы, малодшай за 18 гадоў) бацькі абавязкова паведамляюцца неадкладна. **Непаўналетніх вызваляюць праз 3 гадзіны**, перадаюць іх бацькам – празь іх мажліва накіраваць на волю паведамленьне, замовіць адваката. Асобы ад 16 да 18 гадоў таксама вызваляюцца, але гэта не пазбаўляе іх ад прыцягненьня да адміністрацыйнае адказнасьці – іх справы разглядаюцца камісіяй па справах непаўналетніх пры мясцовых органах выканаўчае ўлады.

Калі вы – правапарушальнік, памятайце, што ўсё, што вы скажаце, можа быць выкарыстана супраць вас. Вы маеце права зусім **адмовіцца ад дачы тлумачэньняў**. Калі вас прымушаюць пісаць нейкія «тлумачальныя» – вы маеце права ад гэтага адмовіцца і ўвогуле нічога не тлумачыць. Будзьце гатовыя да брудных дзеяньняў і шантажу з боку міліцыянтаў. Часьцяком яны выкарыстоўваюць падман – абяцаюць адпусьціць у абмен на дачу сьведчаньняў. Будзьце пільныя, улічвайце магчымасьць правакацыяў з боку міліцыянтаў: яны могуць падкінуць зброю, патроны, наркотыкі альбо фальшывыя грошы.

Калі вас абвінавачваюць у тым, што вы знаходзіцеся ў нецвярозым стане, – патрабуйце мэдычнага агляду.

Калі ў вас адбіраюць мабільны тэлефон – абавязкова адключайце яго.

Падчас знаходжаньня ў пастарунку (а таксама і пазьней – у месцы ўтрыманьня падчас адміністрацыйнага арышту) вы можаце сутыкнуцца з «калегамі» – людзьмі, якія таксама апынуліся ў складанай сытуацыі, просяць падтрымкі, парады, спачуваньня, цікавяцца вашай справай... Ім можна спачуваць, але ня варта казаць ім таго, што вы палічылі непатрэбным казаць міліцыянтам.

Запамінайце альбо запісвайце прозвішчы і пасады людзей, з якімі вы размаўляеце ў пастарунку, нумары кабінэтаў. Калі вас пакідаюць аднаго ў пакоі на працяглы час – ня думайце, што да вас страчаная цікавасць: «забыць» пра чалавека на час адміністрацыйнага затрымання – сродак псыхалогічнага ціску перад складаннем пратаколу.

У пратаколе затрымання мусяць быць пазначаныя: дата і месца напісання, пасада і прозвішча асобы, што складае пратакол, час, месца і падставы затрымання, звесткі аб правапарушальніку. Пратакол падпісваецца тым, хто яго складаў, і даецца на подпіс затрыманаму.

Пратакол аб адміністрацыйным правапарушэнні – галоўны дакумэнт у адміністрацыйным працэсе, бо менавіта ён будзе разглядацца органам, упаўнаважаным разглядаць адміністрацыйную справу і выносіць рашэнне аб вінаватасці альбо невінаватасці правапарушальніка. Таму яго таксама трэба чытаць вельмі ўважліва. Асабліваю ўвагу трэба зьвярнуць на графу «падстава затрымання», прозвішчы сьведкаў і міліцыянтаў, назву і нумар артыкулу КаАП ці назву іншага нарматывнага акту, на які робіцца спасылка. На жаль, беларускае заканадаўства не дае правапарушальніку адназначнага права атрымаць копію пратаколу, але ніхто ня можа вам забараніць чытаць яго марудна, запамінаць, рабіць выпіскі. **У пратаколе ёсць асобная графа, у якой правапарушальнік можа выкласці свае заўвагі.** Калі яе не хапае для вашых тлумачэнняў – пішыце на асобным аркушы, але абавязкова трэба адзначыць у пратаколе, што вашыя тлумачэнні маюць працяг у дадатку. Ні ў якім разе ня варта пагаджацца на прапановы міліцыянтаў выкласці свае заўвагі ў асобнай заяве – яна можа «згубіцца». Калі вы ведаеце сьведкаў, якія могуць даць звесткі на вашу карысць, – варта пазначыць і іх імёны. Яшчэ пажадана пасыла заканчэння сваіх тлумачэнняў перакрэсьліць радкі, якія засталіся, каб не было магчымасці туды нешта дапісаць. Усе надпісы трэба, натуральна, рабіць не алоўкам, а асадкай.

Пратакол аб адміністрацыйным правапарушэнні складаецца пасля пратаколу затрымання і павінен адлюстроўваць, згодна з артыкулам 235 КаАП: час і месца напісання, пасаду і прозвішча асобы, якая склала пратакол, звесткі пра асобу правапарушальніка, час, месца і сутнасць правапарушэння, нарматыўны акт, які прадугледжвае адказнасць за гэтае правапарушэнне, прозвішчы і адрасы сьведкаў і пацярпелых, калі яны ёсць, тлумачэнні правапарушальніка. Могуць запісвацца і іншыя звесткі, у тым ліку іх можа запісваць і сам права-

---

парушальнік. Пастанова Пленуму Вярхоўнага Суду № 1 ад 25 сакавіка 1999 г. «Аб практыке выкарыстання судамі заканадаўства, якое рэгулюе вытворчасць па справах аб адміністрацыйных правапарушэннях» адзначае, што нядбайна складзеныя пратаколы (у якіх ня ўказаны звесткі аб часе і сутнасці адміністрацыйнага правапарушэння, нарматыўны акт, які прадугледжвае адказнасць за яго, альбо калі пратакол складзены неўпаўнаважанай асобай ці калі грамадзяніну не растлумачаныя ягоныя правы і абавязкі, прадугледжаныя артыкулам 247 КаАП) ня могуць быць падставай для прыцягнення да адміністрацыйнае адказнасці – іх належыць скіраваць на дапрацоўку.

Таму часам бывае выгадным, заўважыўшы нейкія хібы ў пратаколе, не рабіць на гэта заўвагаў адразу пры складанні пратаколу, а выказаць іх на судзе – і гэта будзе важкім аргументам на вашу карысць. Судзьдзя накіруе пратакол назад у пастарунак на дапрацоўку, але час дапрацоўкі пратаколу не прыпыняе тэрміну даўнасці прыцягнення да адміністрацыйнае адказнасці. Гэта азначае, што, пакуль міліцыя выпраўляе пратакол, два месяцы, адведзеныя для вашага асуджэння, ідуць, і міліцыя можа проста не пасыпець зрабіць усё як след. Але калі вы хочаце скарыстацца такім прыёмам, абавязкова выкажыце сваю нязгоду з пратаколам у графе «тлумачэнні». Запішыце: «З пратаколам нязгодны», але не ўдакладняйце, з чым менавіта вы ня згодныя.

Пасья таго як правапарушальнік азнаёміцца з пратаколам, яму прапануюць яго падпісаць. Часам можна пачуць словы пра тое, што пратаколу, зь якім правапарушальнік ня згодны, падпісваць ня варта – маўляў, тым самым асоба прызнае сябе вінаватай. На наш погляд, падпісаньне пратаколу – гэта важная гарантыя выканання правоў асобы, якая прыцягваецца да адміністрацыйнай адказнасці. Калі чалавек адмаўляецца падпісаць, напрыклад, пратакол аб затрыманні – яго фактычна можна затрымліваць бясконца, проста перапісваючы пратакол і змяняючы там час затрымання. А вось калі пратакол падпісаны, зрабіць такое будзе цяжэй. Таму нават калі вы абсалютна ня згодныя зь зместам пратаколу – выкажыце сваю нязгоду ў самім пратаколе, растлумачце матывы адмовы ад падпісаньня пратаколу, напішыце: «Вінаватым сябе не лічу, ад падпісаньня пратаколу адмаўляюся». Дарэчы, працэдура адмовы ад падпісаньня пратаколу патрабуе, каб міліцыянт выклікалі панятых і зафіксавалі гэты факт асобным запісам у пратаколе – гэта заўжды патрабуе некаторага часу і дадатко-

---

вых клопатаў. Таму міліцыянты пагражаюць затрыманым, кажучь, што яны абавязаныя падпісаць пратакол. Але **адмова ад падпісаньня пратаколу – права кожнага затрыманага.**

Калі вы хвалюецеся і ня можаце адэкватна ацаніць вартасьці пратаколу, ня ведаеце, ці правільна ён складзены, таксама можна зрабіць запіс: «З пратаколам цалкам ня згодны», – і толькі пасыля падпісаць яго.

Сачыце за тым, каб пратакол адлюстроўваў дзеянні міліцыі. Напрыклад, калі ў пратаколе ёсьць запіс «Правапарушальніку растлумачаны ягоньня правы і абавязкі ў адпаведнасьці з арыкулам 247 КаАП» – так і павінна быць зроблена на самай справе. Калі вас зьбівалі ці рабілі вам асабісты дагляд – запішыце пра гэта ў пратаколе.

Затрыманы мае права азнаёміцца з матэрыяламі справы, у тым ліку зь відэаматэрыяламі, і даць адносна іх пісьмовыя тлумачэньні, прыводзіць доказы, хадайнічаць аб выкліканьні сьведкаў – пра гэта лепей указаць у пратаколе. Але вы можаце ўсё гэта рабіць і непасрэдна пад час суду.

На практыцы пад час масавых палітычных акцыяў і, адпаведна, масавых затрыманьняў часьцей за ўсё затрыманьні ажыццяўляюцца шляхам «хапуна». У гэтым выпадку ў РУУС пачынае працаваць «канвэр»: адзін затрымлівае, другі піша рапарт, трэці піша пратакол затрыманьня, чацьвёрты – пратакол аб правапарушэньні. Тут значна ўзрастае імавернасьць памылак, і гэтым трэба карыстацца – сачыце за недакладнасьцямі ў дакумэнтах, якія складаюць міліцыянты. Гэта потым можа вам спатрэбіцца пад час суду.

Калі ў вас забралі рэчы, дакумэнты, грошы – патрабуйце складаньня пратаколу адабраньня альбо адлюстраваньня факту адабраньня ў пратаколе затрыманьня. Копія акту адабраньня павінна быць выдадзеная правапарушальніку. Як мы ўжо адзначалі вышэй, менавіта пры афармленьні гэтай працэдуры міліцыянты дапускаюць болей за ўсё парушэньняў закону. Сачыце за тым, каб забраныя рэчы апісваліся дакладна і падрабязна, напрыклад, каб у купюраў указваўся намінал і нумар – гэта важна, паколькі ніякі рэчавы доказ не зьнікае ў міліцыі так часта, як грошы. Аднак, на наш погляд, міліцыя ўвогуле ня мае права адбіраць у людзей іх прыватныя рэчы, паколькі КаАП дазваляе адабраць толькі тых рэчаў, якія зьяўляюцца сродкам здзяйсненьня правапарушэньня альбо непасрэдным аб'ектам правапарушэньня. Хіба ж можна аднесці да гэтых аб'ектаў асадкі, гадзіннікі, нататнікі, грошы?

Артыкул 242 КаАП дазваляе ўтрымліваць людзей і болей за 3 гадзіны – за парушэнне парадку правядзення мітынгаў, дробнае хуліганства і іншыя правапарушэнні, за якія ў якасці меры адміністрацыйнага спагнання прадугледжаны адміністрацыйны арышт, – да разгляду справы ў судзе, але ня больш за 3 дні. У гэтым выпадку вас могуць перавесці з памяшкання для затрыманых у спэцпрыёмнік-размеркавальнік (у Менску – на вул. Акрэсьціна). Такім чынам, калі вас затрымалі ў пятніцу – будучь трымаць да панядзелка, паколькі ў суботу і нядзелю суд не працуе. Фактычна пытанне пра тое, адпускаць ці не канкрэтнага чалавека да разгляду справы судом, вырашаецца начальнікам аддзелу міліцыі, які накіроўвае «адміністрацыйны матэрыял» таму органу, які павінен яго разглядаць.

Усе факты парушэнняў падчас складання пратаколу, дагляду і адабрання рэчаў можна абскарджваць старшыні РУУС, пракурору, у суд. Калі падчас затрымання ці падчас знаходжання ў пастарунку вас збівалі і вы атрымалі пашкоджанні – зафіксуйце іх, вазьміце даведку ў бліжэйшай медычнай установе. Памятайце, што калі вам зрабілася кепска – міліцыянты абавязаныя выклікаць «хуткую дапамогу».

Што рабіць пры разглядзе адміністрацыйнай справы

Справы аб адміністрацыйных правапарушэннях разглядае альбо суд ніжэйшага ўзроўню (у раённых судах звычайна ёсць два ці тры судзьдзі па адміністрацыйных справах і выканаўчай вытворчасці), альбо іншыя органы, пералічаныя ў разьдзеле 6 КаАП: адміністрацыйныя камісіі пры выканаўчых камітэтах і яшчэ каля 50 відаў дзяржаўных органаў і іх службовых асобаў. Звычайна справа разглядаецца па месцы здзяйснення правапарушэння.

Пастанова аб прыцягненні да адміністрацыйнай адказнасці можа быць вынесена судом ці іншым органам толькі на працягу двух месяцаў з моманту здзяйснення правапарушэння. Але памятайце, што гэты тэрмін дадзены заканадаўствам на ўсе стадыі адміністрацыйнага працэсу. Таму вас могуць выклікаць у суд на працягу 2 месяцаў нават тады, калі вас не затрымлівалі, не складалі аніякіх пратаколаў і ўвогуле, здавалася б, ніхто не падазраваў вас у здзяйсненні правапарушэння.

Справы аб адміністрацыйных правапарушэннях слухаюцца адкрыта – гэта значыць у судзе ці любым іншым органе мае права прысутнічаць любы грамадзянін. На практыцы судзьдзя пытаецца ў прысут-

---

ных: «хто вы?» Няхай вашыя знаёмыя адказваюць, што яны – публіка. На суд абавязкова трэба запрашаць знаёмых ці сьведкаў. На жаль, часьцяком працэсы па адміністрацыйных справах адбываюцца ў цесных пакойчыках, дзе няма магчымасьці зьмясьціць шмат публікі, але ў любым выпадку трэба прадухіліць правядзеньне закрытага працэсу.

Паводле агульнага правіла, усе справы аб адміністрацыйных правапарушэньнях павінны разглядацца ў прысутнасьці правапарушальніка. Разгляд справы ў ягоную адсутнасьць дазваляецца толькі тады, калі ёсьць зьвесткі пра тое, што яму своечасова паведамлі пра час і месца разгляду справы – гэта значыць калі яму ўручаная пошта падпіс. Але адміністрацыйныя справы па артыкулах, пералічаных у частцы 2 артыкулу 247 КаАП, разглядаюцца выключна ў прысутнасьці правапарушальніка (гэта, напрыклад, дробнае хуліганства, парушэньне парадку правядзеньня мітынгаў, дробны крадзёж, гандаль у непрызначаных месцах, паклёп, абразы, дзейнасьць ад імя незарэгістраваных аб’яднаньняў і інш.).

Затрыманы можа быць дастаўлены ў суд непасрэдна з РУУСу ці спецразмеркавальніку. Але ён можа быць вызвалены, а потым выкліканы ў суд пазваю, якую ён павінен атрымаць пад падпіс ад супрацоўніка пошты ці ўчастковага. Калі грамадзянін ня зьявіцца без уважлівай падставы ў суд па справе, у якой прысутнасьць правапарушальніка абавязковая, то судзьдзя мае права аформіць прымусовы прывод. Ня трэба баяцца слова «прывод» – яно азначае толькі тое, што да вас дахаты прыйдзе міліцыянт і павядзе вас у суд.

Правапарушальнік мае права заявіць адвод судзьдзе – калі лічыць, што судзьдзя проста ці ўскосна зацікаўлены ў вырашэньні справы. Па палітычна матываваных справах адводы судзьдзе – рэч звычайная, але іх ніколі не задавальняюць.

Памятайце, што вы маеце права ў судзе **азнаёміцца з матэрыяламі справы** (гэта значыць перачытаць усё, што ёсьць у справе) і выкласьці ўсе магчымыя доказы ў сваю абарону: хадайнічаць аб выкліканьні сьведкаў, аб далучэньні да справы рэчавых доказаў і дакумэнтаў, прыцягнуць экспертаў ці спэцыялістаў для правядзеньня, напрыклад, экспэртызы далучаных да справы фатаздымкаў. Гэта важна, бо калі вы ня зробіце гэтага – судовы працэс будзе праходзіць толькі ў адпаведнасьці з тымі матэрыяламі, якія дадуць супрацоўнікі міліцыі. На жаль, аб’ектыўнасьці ад нашых судоў чакаць ня варта – яны звычайна зараджа-

---

ныя на абвінавачаньне. Але часам, калі ў выніку добра пабудаванай абароны будзе даведзеная сумнеўнасць абвінавачаньня, суд можа прыняць аб'ектыўнае рашэньне і апраўдаць невінаватую асобу.

Трэба карыстацца правам **апытваць сьведку** – правапарушальнік, калі справы ідуць «канвэрам», часам можа схапіць сьведкаў-міліцыянтаў на хлусьне: сьведкі даюць сьведчаньні паасобку, таму не пра ўсё яны могуць дамовіцца паміж сабой. Пры апытаньні сьведкаў (як з свайго боку, так і з боку міліцыянтаў) варта памятаць, што сьведкі па адміністрацыйных справах не нясуць адказнасці за адмову ад паказаньняў і наўмысна скажоныя паказаньні. Гэтым можна скарыстацца на сваю карысьць.

Калі правапарушальнік адмаўляе сваю віну – у судзе абавязкова павінен весьціся пратакол судовага пасяджэньня.

Правапарушальнік мае права патрабаваць перакладніка і адваката. У апошні час улады выкарыстоўваюць незаконную практыку наступнага кшталту: калі падсудны патрабуе ў судзе адваката, які не прысутнічае ў залі, справу пераносяць на іншы тэрмін, але падсуднага не вызваляюць, а накіроўваюць назад у прыёмнік-размеркавальнік. Гэтыя дзеянні ўладаў належыць прызнаць незаконнымі, антыканстытуцыйнымі: яны груба парушаюць правы асобы на абарону падчас судовага працэсу. Адзначым, што адвакат мае права ўдзельнічаць ня толькі ў разглядзе справы судом ці іншым органам, але і на іншых стадыях адміністрацыйнага працэсу, напрыклад падчас азнаямленьня правапарушальніка з матэрыяламі справы.

Замест адваката абарону правапарушальніка падчас разгляду справы ў судзе (альбо ў іншым органе, які ўпаўнаважаны разглядаць адміністрацыйную справу) можа ажыцьцяўляць **прадстаўнік – ім можа быць любы грамадзянін**. Калі правапарушальнік на пачатку працэсу заявіць, што «прысутны тут грамадзянін N будзе маім прадстаўніком» – суд, у адпаведнасьці з артыкулам 62 Канстытуцыі, ня мае права ў гэтым адмовіць. Пра гэта гаворыць пункт 5 пастановы Пленуму Вярхоўнага суду РБ «Аб практыке выкарыстаньня судом заканадаўства, што рэгулюе вытворчасць па справах аб адміністрацыйных правапарушэньнях» (1999 г., № 1). Прадстаўнік павінен мець пашпарт. Прадстаўніку пажадана мець і копію згаданай пастановы Пленуму Вярхоўнага суду, каб даказаць слушнасьць вашага хадайніцтва. У якасьці прадстаўніка, калі ёсьць магчымасьць, варта запрасіць прад-

---

стаўніка праваабарончай арганізацыі альбо прадстаўніка любога зарэгістраванага грамадзкага аб'яднання, сябрам якога вы зьяўляецеся (дзеля гэтага адмыслова можна ўступіць у шэрагі гэтай арганізацыі).

Калі суд ці іншы ўпаўнаважаны орган не прызнае правапарушальніка вінаватым у здзяйсненні адміністрацыйнага правапарушэння – справа спыняецца і лічыцца, што грамадзянін не прыцягваўся да адміністрацыйнай адказнасці.

Калі суд ці іншы ўпаўнаважаны орган прызнае правапарушальніка вінаватым у здзяйсненні адміністрацыйнага правапарушэння, яму адначасова прызначаецца адна зь мераў адміністрацыйнага спагнання: папярэджаньне, штраф альбо адміністрацыйны арышт. Папярэджаньне не выкарыстоўваецца ў адносінах да асобаў, якія прыцягваюцца да адміністрацыйнай адказнасці паўторна – гэта значыць на працягу году з таго часу, як у адносінах да іх была вынесена іншая пастанова аб прызнанні вінаватым у здзяйсненні адміністрацыйнага правапарушэння.

Пастановы па артыкулах асаблівай часткі КаАП, за парушэнні якіх прадугледжаны адміністрацыйны арышт, можа выносіць толькі суд.

Калі вас прызналі правапарушальнікам – гэта значыць, што вы здзейснілі правіннасць: наўмыснае ці неасцярожнае дзеянне альбо бяздзейнае, за якое прадугледжана адміністрацыйная адказнасць. Гэтая адказнасць можа быць зафіксавана і ў нейкім падзаконным акце, але ў рашэнні абавязкова павінна быць спасылка на артыкул КаАП, які хаця б спасылаецца на гэты падзаконны акт.

Пастанова аб накладанні адміністрацыйнага спагнання павінна мець усе неабходныя рэквізыты ў адпаведнасці з артыкулам 261 КаАП. Пастанова агучаецца асобе, у адносінах да якой яна вынесена, а копія ўручаецца ёй на працягу трох дзён. Калі правапарушальнік не прысутнічаў падчас разгляду справы, копія пастановы высылаецца яму поштаю.

Як абскарджваць пастановы аб адміністрацыйным правапарушэнні

Калі адміністрацыйную справу разглядае ня суд, а іншы дзяржаўны орган ці службовая асоба, прынятае рашэнне не зьяўляецца канчатковым, яно можа быць абскарджанае накіраваннем у вышэйшы орган ці вышэйшай службовай асобе. Такое абскарджанне прыпыняе выкананне рашэння па адміністрацыйнай справе. Скарга падаецца ў той

орган, які вынес рашэнне. Гэты орган альбо службовая асоба абавязаны перадаць скаргу ў орган, які правамоцны яе разглядаць. Дзяржаўная пошліна па гэтых скаргах не спаганяецца.

Больш эфектыўным і паспяховым зьяўляецца **абскарджаньне рашэння па адміністрацыйнай справе ў судзе**. Такім чынам можна абскарджваць любое рашэнне несудовага органу па адміністрацыйных справах, нават ня трэба карыстацца апісаным вышэй абскарджаньнем у вышэйшым несудовым органе. **Дзяржаўная пошліна па такіх скаргах невялікая** (ад 0,5 да 3 базавых адзінак), а эфектыўнасць абскарджаньня – вельмі высокая. Прынамсі, па справах, што ня маюць палітычнага падтэксту, судзьдзі вельмі часта адносяцца крытычна да матэрыялаў, якія падаюцца з боку міліцыі, яны спыняюць справу альбо накіроўваюць пракалолы на дапрацоўку. Такім чынам, напрыклад, калі асобу не задавальняе пастанова, прынятая адміністрацыйнай камісіяй выканкаму, найлепей не марнаваць час і не пісаць скаргу ў мясцовы выканаўчы камітэт, а адразу звяртацца ў суд. Тэрмін абскарджаньня – 10 дзён. Для напісаньня скаргі належным чынам мэтазгодна пракансультавацца ў мясцовай праваабарончай арганізацыі.

Калі ж ваша справа адразу была вырашаная судом – такое рашэнне зьяўляецца канчатковым і не падлягае касацыйнаму абскарджанню. Але ў той жа час можна напісаць надзорную скаргу ў вышэйстаячы суд, а потым – у Вярхоўны суд. Таксама надзорная скарга можа быць пададзена ў раённую ці вышэйшую пракуратуру для апрадэставаньня рашэння. Такая скарга таксама не абавязкова прыпыняе выкананьне судовага рашэння і не зьяўляецца эфектыўным сродкам абскарджаньня.

Апошні сродак для абскарджаньня, калі вычарпаны ўсе магчымыя шляхі для перагляду справы на нацыянальным узроўні, – можна паспрабаваць падаць скаргу ў Камісію па правах чалавека ААН.

Выкананьне пастановы па справе аб адміністрацыйным правапарушэнні

Пастанова суду аб накладанні адміністрацыйнага спагнаньня падлягае неадкладнаму выкананню, паколькі яна набывае сілу з моманту абвяшчэння. Але **тэрмін даўнасьці выкананьня – 3 месяцы**. Гэта значыць, што калі за тры месяцы пасля яе абвяшчэння выкананьне пастановы не пачалося – яна губляе сілу. Напрыклад, калі прынятая пастанова аб накладанні адміністрацыйнага арышту не была выка-

---

наная на працягу трох месяцаў з моманту абвяшчэння – яна ўжо ня можа быць выкананая.

Натуральна, што пастанова аб папярэджанні не патрабуе нейкай асаблівай вытворчасці дзеля яе выканання.

Калі прысуджаны адміністрацыйны штраф – **правапарушальніку даецца 15 дзён для добраахвотнага выканання пастановы і выплаты штрафу. У гэты час не дазваляецца ажыццяўленьне якіх-небудзь дзеянняў па прымусовым спагнанні штрафу.** Калі ў гэты 15-дзённы тэрмін судовы выканаўца спрабуе апісаць маёмасць аштрафаванага – такія дзеянні зьяўляюцца незаконнымі.

Невялікія адміністрацыйныя штрафы (якія накладваюцца на месцы правапарушэння службовымі асобамі) могуць сплачвацца на месцы.

Асобам ува ўзросце ад 16 да 18 гадоў таксама можа быць дадзены штраф, калі яны маюць уласныя крыніцы даходу. Але калі яны здзейснілі мелкае хуліганства, наўмыснае пашкоджаньне вайсковага білета ці няўку ў ваенкамац – адміністрацыйны штраф накладаецца на бацькоў.

Памеры штрафаў вагаюцца ад 0,1 да 300 базавых адзінак, а для службовых асобаў – да 500 МЗП. Штраф выплачваецца праз банк пералікам грошай на адпаведны рахунак.

Калі аштрафаваны не сплаціў грошы ў пятнаццацідзённы тэрмін – спагнаньне накладаецца на заробак ці прыраўнаны да заробку прыбытак (стыпэндзя, пэнсія і іншыя рэгулярныя даходы). Нават калі штраф складае 300 базавых адзінак, а стыпэндзя – 13 тысяч, штраф усё роўна павінен сплачвацца з стыпэндзі, нягледзячы на тое, што такія тэмпамі спагнаньне будзе ажыццяўляцца шмат гадоў. Да заробку і іншых рэгулярных даходаў не прыраўноўваюцца разнастайныя кампенсацыйныя выплаты, выхадныя, чарнобыльскія і дзіцячыя дапамогі. Спагнаньне штрафу выконвае на патрабаваньне судовага выканаўцы (які працуе пры судзе па месцы жыхарства аштрафаванага) бухгалтэрыя па месцы працы даўжніка ў адпаведнасьці з выканаўчым лістом. Скаргі на парушэньні ў дзеяньнях судовага выканаўцы можна падаваць і старшыні таго суду, пры якім працуе судовы выканаўца, і таму органу, які наклаў адміністрацыйнае спагнаньне.

З заробку правапарушальніка ў месяц нельга вылічваць больш за 20 % супольнага даходу (бярэцца ў разлік сума пасья выплаты падаткаў). Калі ж бухгалтар мае некалькі выканаўчых лістоў на аднаго чалавека, нават па адной справе, – дазваляецца вылічваць да 50%. На

практыцы судовы выканаўца ўлічвае тыя даходы, што ляжаць на паверхні, – калі чалавек працуе на некалькіх працах, цалкам магчыма, што судовы выканаўца, даведаўшыся пра адну крыніцу даходу, ня стане шукаць іншых.

Калі надзорная інстанцыя адмяняе пастанову аб спагнаньні адміністрацыйнага штрафу – выплачаныя ў лік штрафу сумы мусяць быць вернутыя даўжніку. Таму трэба захоўваць квіткі на выплачаныя ў лік штрафу сумы.

Калі аштрафаваны ня мае заробку – спагнаньне накладаецца на маёмасьць, г. зн. на асабістыя рэчы, супольную маёмасьць мужа і жонкі (для гэтага трэба правесці разьдзел маёмасьці), рахункі ў банку.

Грамадзянскі працэсуальны кодэкс дае сьпіс рэчаў, на якія спагнаньне не пашыраецца, – гэта мінімум, неабходны для нармальнага існаваньня асобы: адзеньне, ежа, мэбля і іншыя рэчы.

Калі спагнаньне накладаецца на маёмасьць, судовы выканаўца робіць вопіс (арышт) маёмасьці даўжніка. Гэтая працэдура праводзіцца ў працоўны дзень, у працоўны час пры прысутнасьці аштрафаванага і двух панятых. Калі аштрафаваны ня можа прысутнічаць, дазваляецца рабіць вопіс у прысутнасьці прадстаўніка ЖЭСу ці выканкаму. Пры ажыцьцяўленьні вопісу судовы выканаўца зыходзіць з таго, што ўся маёмасьць у памяшканьні (пакоі), якое займае даўжнік, належыць даўжніку. Таму ў практыцы выканаўчае вытворчасьці вельмі часта адбываюцца спрэчкі наконт таго, што судовы выканаўца арыштаваў маёмасьць, якая не належала даўжніку, а проста захоўвалася ў ягоным памяшканьні (гэтыя спрэчкі вырашаюцца ў судовым парадку). Адзначым, што судовы выканаўца падчас вопісу адзеньнае маёмасьць прыблізна – ён жа ня ведае, колькі грошай будзе атрымана ад продажу кожнай з рэчаў. Таму судовы выканаўца звычайна апісвае болей рэчаў, чым неабходна. Астатнія застаюцца пад арыштам (іх нельга прадаваць ці зьнішчаць), але не пакідаюць пакою даўжніка, і імі можна карыстацца.

Падчас вопісу аштрафаваны мае права ўказаць рэчы, на якія трэба наклаьці арышт у першую чаргу. Выніковым дакумэнтам вопісу зьяўляецца акт вопісу. Ён павінен рабіцца такім чынам, як гэта вызначана ў Інструкцыі аб выканаўчай вытворчасьці, зацьверджанай Міністэрствам юстыцыі яшчэ ў 1985 г., і артыкулам 505 Грамадзянскага працэсуальнага кодэксу. Акт вопісу складаецца судовым выканаўцам і падпісваецца прысутнымі асобамі. Копія акту пакідаецца ўладальніку маёмасьці.

Арыштаваная маёмасьць прадаецца судовым выканаўцам праз аўкцыёны ці камісійныя крамы.

Выкананьне пастановы суду аб адміністрацыйным арышце ажыццяўляецца неадкладна – калі суд не дае адтэрміноўкі зь нейкіх паважных падставаў, правапарушальніка накіроўваюць адбываць адміністрацыйны арышт непасрэдна з пакою суду. Час адміністрацыйнага затрыманьня залічваецца ў тэрмін арышту. Тэрмін арышту вызначаецца ў межах 3–15 сутак, але калі чалавек мае некалькі пастановаў аб арышце – ён мусіць адбываць іх адзін за адным. Заробак па асноўным месцы працы падчас арышту не выплачваецца, а саміх арыштаваных могуць прыцягваць да грамадзка-карыснай працы.

Арыштаваныя адбываюць тэрмін арышту ў спэцыяльных прыёмніках альбо, у некаторых выпадках, у ізалятарах часовага ўтрыманьня – у асобных камэрах. З арыштаваных спаганяецца кошт пражываньня і харчаваньня за час арышту. Пры паступленьні чалавека ў спэцпрыёмнік адбываецца рэгістрацыя і запіс у адмысловым часопісе, асабісты і мэдыцынскі дагляд, адабраньне грошай і рэчаў. Арыштаваных фатаграфуюць і бяруць у іх адбіткі пальцаў. На кожнага арыштаванага ў спэцпрыёмніку заводзіцца асабістая справа. Адміністрацыя абавязаная на працягу 24 гадзін паведаміць родным арыштаванага пра ягонае месцазнаходжаньне.

Арыштаваныя таксама маюць правы – таму варта патрабаваць азнаямленьня з Палажэньнем аб спэцыяльных прыёмніках пры органах МУС (зацьверджанае прыказам МУС 18 кастрычніка 1999 г. № 206), у якім гэтыя правы замацаваныя. Арыштаваныя маюць права раз у тыдзень мыцца ў лазьні ці прымаць душ, карыстацца сродкамі індывідуальнае гігіены, харчавацца тры разы ў дзень, мець індывідуальнае спальнае месца, карыстацца акулярамі, лекамі, тытунёвымі вырабамі, мець асадку і паперу, пісаць скаргі начальніку ўстанова, пракурору, чытаць газэты і часопісы, кнігі. Пэралічаныя рэчы і дадатковыя прадукты харчаваньня арыштаваныя маюць права атрымліваць ад сваіх родных.

У адпаведнасьці з рэжымам, забаронена сумеснае ўтрыманьне здаровых арыштаваных з тымі, у якіх выяўлены інфэкцыйныя захворваньні. Мужчыны і жанчыны ўтрымліваюцца асобна.

На жаль, умовы ў беларускіх спэцпрыёмніках не адпавядаюць ніякім нормам, яны нагадваюць катаваньне і папросту зьневажальныя для людзей. На жаль, міжнародным назіральнікам не дазваляюць навед-

---

ваць гэтыя сумныя ўстановы. Душныя, цёмныя, маленькія камэры часта робяцца прычынай таго, што арыштаваныя адчуваюць сябе кепска. У такіх выпадках варта патрабаваць выкліку «хуткай дапамогі» – адміністрацыя спэцпрыёмніку ня мае права адмовіць у гэтым. Таксама адміністрацыя, у неабходных выпадках, павінна даставіць хворага ў стацыянар, але пасля выздараўленьня яго зноў могуць памясыць у спэцпрыёмнік для адбыцця арышту.

Зьбіцьцё пры затрыманьні альбо падчас сьледзтва

Праблема зьбіцьця пры затрыманьні альбо падчас сьледзтва сапраўды існуе. Гэты мэтад выкарыстоўваецца і ў якасьці помсты з боку мянтоў, і як спосаб выбіць патрэбныя сьледчаму сьведчаньні. Часьцей за ўсё зьбівае ня сьледчы, а мент.

Прэвэнтыўная парада: не давайце падставаў для катаваньняў. Гэта значыць не аказвайце непатрэбнага супраціву міліцыі, не ўступайце ў славесную сварку, не рэагуйце на ляянку і правакацыі. Карысна заўжды даць зразумець сьледчаму, што ў вас кепскі стан здароўя. Пры першай жа пагрозе катаваньняў трэба выказаць намер пісаць скаргу на неправамерныя дзеянні сьледчых органаў. Калі вас катуюць службоўцы, якія ня маюць дачынення да вядзеньня вашай справы (апэратыўнікі, мянты, ахоўнікі сьледчага ізалятару), – паведамляйце пра гэта таму, хто вядзе вашу справу і адначасова пішыце скаргу ў пракуратуру і вышэйстаячай службовай асобе таго службоўцы, які ўжываў катаваньні.

Калі вас зьбілі пры затрыманьні ў міліцыі – патрабуйце, каб вас даставілі ў траўмапункт альбо выклікалі «хуткую дапамогу». Тут можна сымуляваць больш істотныя пашкоджаньні, чым вам рэальна былі нанесеныя. Запомніце імя і прозьвішча ўрача, што вам аказваў дапамогу, запомніце дыягназ і прасіце, каб вам выдалі пісьмовую даведку. Калі пасля катаваньняў вас не даставілі ў шпіталь, а толькі выклікалі «хуткую» – паведаміце ўрачу, хто вас зьбіваў, і даведайцеся ў яго ўсе зьвесткі пра брыгаду і пра выклік, на які брыгада прыехала. Калі вас зьбілі міліцыянты, у вас ёсьць два магчымыя шляхі дзеяньняў: 1) калі ў вас ёсьць падставы меркаваць, што вас у хуткім часе вызваліць, ня трэба даваць міліцыянтам зразумець, што вы маеце намер пісаць скаргу (у гэтым выпадку мянты заўжды па надуманых падставах затрымаюць вас да таго часу, як у вас зьнікнуць сьляды зьбіцьця); 2) калі ў вас няма шанцаў на хуткае вызваленьне, паспрабуйце сабраць як мага бо-

---

лей доказаў катаваньняў (зьявртаіце ўвагу панятых на факт зьбіцьця, запісвайце гэта ўва ўсіх пратаколах, якія вам даюць на подпіс, а таксама запісвайце туды просьбу аказаць вам мэдычную дапамогу і даць адваката, распавядзіце пра факт зьбіцьця іншым затрыманым і сукамэрнікам). Пасьля збіцьця патрабуйце мэдычнай дапамогі (сымуляюце цялесныя пашкодваньні і прыступы) і ў прысутнасьці ўрача адзначайце факт катаваньняў ды патрабуйце мэдычнага агляду. Калі дапамога не была аказаная – зьявртаіце на гэта ўвагу ўсіх, з кім вы знаходзіцеся ў камэры. Пры спатканьні з роднымі і абаронцамі прасіце дапамогі ў прадухіленьні катаваньняў (яны таксама могуць пісаць скаргі і заявы пра гэта). Абавязкова пішыце скаргу ў пракуратуру – дзеля гэтага вам трэба як мага больш дакладна запомніць усе абставіны катаваньня, у тым ліку званьне і выгляд ката, абстаноўку кабінэту, выгляд і званьні сьведкаў зьбіцьця.

Для тых, хто знаходзіцца пад вартай у сьледчым ізалятары, можна даць наступную парадку – пры ўсіх магчымых выпадках рабіце мэдычны агляд. Дасьведчаньня рэцывісты заўжды пры пераводзе з адной сьледчай установы ў іншую патрабуюць фіксацыі свайго стану здароўя ў мэдсанчастцы.

Увогуле можна вылучыць тры асноўныя сытуацыі, зьвязаныя зь зьбіцьцём:

1. Бессыстэмны кароткачасовы гвалт, матываваны страхам і нянавісьцю (напрыклад, пасьля масавай акцыі з сутыкненьнямі міліцыянт, які моцна нацярэўся страху, кідаецца на затрыманых у машыне ці пастарунку). Агрэсар слаба кантралюе сябе, ахвяру выбірае зь большага выпадкова, б'е як прыйдзецца і тым, што апынецца ў руцэ (але ў выпадку бамбізы-амапаўца менавіта гэта і зьяўляецца небясьпечным). Утрымлівайце пасіўную абарону, ухіляйцеся, стаўце блёкі – звычайна гэтка прыпадак мінае даволі хутка. Даваць здачы, калі вы знаходзіцеся ў пастарунку, бадай што ня варта – гэта можа прывесці да таго, што ўсе прысутныя патэнцыйныя агрэсары сканцэнтруюцца на вас, да таго ж магчымыя праўныя наступствы. Выняткам з гэтай парадкі ёсьць сытуацыя, калі ўзьнікае сур'ёзная пагроза жыцьцю ці здароўю: у нападніка ў руках востры прадмет, нападнік спрабуе стрэліць у вас з табэльнай зброі, нападнік намагаецца ўдарыць у жывот цяжарную жанчыну (на жаль, наўноўшая беларуская гісторыя ведае такія выпадкі). Псыхалёгі раяць «пераключыць» агрэсара слоўным уздзеяннем, запытаўшыся ў яго гучна і з рэзкай інтанацыяй нейкую загадка-

---

вую рэч, напрыклад: «З аквалянгам плаваеш?» Гэта часта (але не заўсёды) спрацоўвае, пажадана, аднак, мець такія загатоўкі загадзя, каб на патрэбу «загаварыць» нападніка.

2. Бязмэтная, але асэнсаваная праява садызму, звязаная з псыхічнымі ці сэксуальнымі адхіленьнямі агрэсара. У некаторых спэцадзеллах службоўцаў адмыслова прывучаюць да жорсткасці, маніпулюючы іх псыхікай; нярэдка прышчэпліваецца ірацыянальная нянавісьць да «апазыцыянэраў», наладжваюцца адмысловыя відэапрагляды вучэбных фільмаў пра масавыя дэманстрацыі, вядзецца актыўная прамыўка мазгоў. Прыкладам гэтых психапатычна жорсткіх, але прадуманых садысцкіх дзеянняў могуць быць паводзіны АМАПу пасля памятных падзеяў «Маршу Свабоды».

Напады ў такіх сытуацыях могуць быць доўгія і жорсткія (мэта – біць у болевыя кропкі), часта звязаныя з іншымі дзеяннямі, скіраванымі на прыніжэнне і маральнае катаваньне чалавека. Злачынцы, аднак, звычайна кантралююць сябе і стараюцца не давесці справу да смяротнай небяспекі, хаця – насуперак распаўсюджанаму міту – мала хвалююцца пра сьляды зьбіцьця.

Няма сэнсу апэляваць да здаровага сэнсу ці спачуваньня людзей, якія могуць разважліва катаваць безабаронных людзей, – ні аднаго, ні другога яны хутчэй за ўсё ня маюць. Вам варта быць маральна гатовымі да агрэсіі, якая можа прывесці да адчувальных пашкоджаньняў. Калі вас б'юць, імкніцеся абараніць жыцьцёва важныя органы: лепш адбітыя ў кроў рукі, плечы й ногі, чым праломленая галава альбо адбітыя ныркі.

Нягледзячы на боль і стрэс, старайцеся ня страціць адчуваньня рэчаіснасьці і чалавечай годнасьці. Майце на ўвазе: калі вы страціце кантроль над сабой, станеце прыніжацца, прасіць літасьці, адмаўляцца ад сваіх перакананьняў – вы надломіце сваю псыхіку, і гэта можа мець для вас нашмат горшыя наступствы, чым пераломы костак. Косткі дакладна зрастуцца, а псыхіка – не заўсёды. Такім чынам, у падобнай сытуацыі важней абараніцца ад прыніжэньня, чым ад зьбіцьця. Не суўдзельнічайце ў сваім уласным катаваньні («стань, каб мне было зручней цябе біць»), не дазваляйце выкарыстоўваць сябе для катаваньня іншых (прыклад, узяты з жыцьця: некалькі чалавек, скаваных кайданкамі, прымушаюць легчы на падлогу, ад іншых патрабуюць па іх прайсці), нават калі вам пагражаюць. Увогуле, салідарнасьць у такіх сытуацыях

– неацэнная вартасць: падтрымлівайце іншых размовамі, спачуваньнем, – гэта надасць вам сілы.

Калі вы маеце захворваньні альбо інваліднасьць, якія ператвараюць зьбіцьцё ў сьмяротна небяспечную пагрозу, ясна папярэдзьце агрэсараў – яны не зацікаўленыя ў давядзеньні вас да сьмерці. Калі адчуваеце сябе кепска – патрабуйце мэдычнай дапамогі, ня факт, што яна прыйдзе хутка, але шанец ёсьць.

У камунікаваньнях будзьце неагрэсіўныя, але ўпэўненыя ў сваёй слушнасьці. Бессэнсоўна пераконваць катаў, што вы «простой чалавек, проста міма прахадзіл». Нават калі гэта будзе праўдай – вам ніхто не паверыць. Такім чынам вы праявіце страх і няўпэўненасьць, а гэта выклікае дадатковае жаданьне «папрэсаваць».

Не ўхіляйцеся ад размоваў, не маўчыце, калі пра вас гавораць лухту, якой прамываюць мазгі «ахоўнікаў парадку» дзяржпрапагандысты, – адказвайце, бараніце сваю годнасьць. Спрачайцеся, гэта ў вашых інтарэсах! Любы нападнік хоча выглядаць разумнейшым за сваю ахвяру, таму з высокай верагоднасьцю ўцягнецца ў спрэчку – і пры гэтым, хутчэй за ўсё, спыніць агрэсію (ён жа хоча паказаць інтэлект), калі вы, вядома, ня будзеце пасылаць яго «на тры літары». Не адказвайце на лаянку лаянкай: у адрозьненьне ад вашых праціўнікаў, вы – разумны чалавек. Уменьне пераканаўча гаварыць і ўпэўнена паводзіць сябе ў складанай сытуацыі выклікае павагу, нават у непрыяцеля, таму гадуіце ў сябе адпаведныя здольнасьці.

3. Катаваньне для прымусу: напрыклад, спроба «прышыць» справу, прымусіўшы ахвяру падпісаць прызнаньне, альбо «выбіваньне» паказаньняў на іншых. Гэта, бадай, найгоршы выпадак. У злачынцы ёсьць мэта і шырокі арсенал сродкаў, якія могуць улучаць сыстэматычнае зьбіцьцё, шантаж, катаваньне голадам альбо бяссоньнем і г. д. – можна было б напісаць цэлую кніжку, толькі апісваючы тыя мэтады, што выкарыстоўваюцца сучаснымі гестапаўцамі. У гэтай сытуацыі вельмі цяжка даваць парады, яшчэ й таму, што чалавек, які доўгі час церпіць зьдзекі і катаваньне, перажывае пэўнае скрыўленьне ў сваім сьветаадчуваньні, губляючы розум і памяць. Ня шмат шанцаў на тое, што нашыя рэкамінацыі застануцца на паверхні сьведомасьці. Адзіная парада – папярэдзьце вашых катаў, што на судзе вы адмовіцеся ад усіх паказаньняў, дадзеных падчас сьледзтва.

Тут шмат што залежыць ад вашых наступных дзеяньняў пасля катаваньняў. Паведамляйце праз родных і адваката пра факт катавань-

---

няў (абавязкова – у пісьмовай форме, у выглядзе скаргаў!). Хутчэй за ўсё, вашае выратаваньне будзе залежаць не ад вас – найлепшай вашай зброяй стануць вашыя сябры, родныя, аднадумцы, роля якіх – «рыць зямлю», каб выцягнуць вас на волю, актыўна інфармаваць СМІ аб вашых пакутах, дамагацца сустрэчаў, рабіць перадачы і г. д. Як паказвае беларуская практыка, чым болей увагі прыцягнута да зьняволенага і чым актыўней дзейнічаюць ягоныя сябры, тым меншая імавернасьць, што яго будуць катаваць, і тым большая імавернасьць, што ён будзе вызвалены хутчэй, чым яго пасьпеюць зламаць.

Правілы бясьпекі для ўдзельнікаў вулічных акцыяў

Удзельніку кожнай несанкцыянаванай уладамі акцыі (мітыngu, пікету, раздачы альбо раскідкі газэтаў і ўлётак) трэба быць падрыхтаваным да затрыманьня і ведаць свае дзеянні, калі гэта здарылася. Асабліва гэта датычыцца масавага мерапрыемстваў – мітынгаў, шэсьцяў, пікетаў. Актывісты арганізацыі павінны мець інструкцыю, што трэба рабіць у выпадку затрыманьня.

На ўсе масавыя мерапрыемствы варта зьяўляцца цывільнымі, з пашпартам, бяз зброі і без сакрэтных дакумэнтаў альбо кампраматных рэчаў.

Калі вас затрымліваюць падчас масавага «хапуна» – паспрабуйце даведацца максымум інфармацыі пра таго, хто вас затрымлівае. Калі вас завялі ў аўтобус разам зь іншымі затрыманымі – даведайцеся, хто яны, і паведаміце сваё прозьвішча (той, хто першы выйдзе на волю, паведаміць таварышам колькасць і прозьвішчы затрыманых; таксама можна выклікаць іх у якасьці сьведкаў). Па дарозе ў пастарунак паспрабуйце, калі гэта магчыма, патэлефанаваць праз мабільны тэлефон і паведаміць таварышам, што вас затрымалі (трымаючы ў кішэні тэлефон, набярыце нумар і ўголас спытайце: «Я просты грамадзянін Сяргей Іваноў, за што вы мяне везяце ў Заводзкі РУУС?»). Калі тэлефон адбіраюць – абавязкова адключыце яго.

Калі вас гвалтам хапаюць у натоўпе людзі ў цывільным і без паказу службовага пасьведчаньня – біце іх, вы маеце права аказаць супраціў. Можна крыкам прыцягнуць увагу мінакоў. Калі вас вядуць да легкавога аўтамабіля – паспрабуйце запомніць яго нумар, колер і марку.

Трэба памятаць, што большасьць затрыманьняў адбываецца не падчас самой акцыі, а па яе заканчэньні. За актыўнымі ўдзельнікамі, якіх папярэдне адзьянілі на відэа, палююць людзі ў цывільным. Падчас руху

па вуліцы трэба старацца ісьці не па ходзе транспарту, каб пазьбегнуць затрыманьня з машыны. Удзельнікі акцыяў, якія маюць пры сабе сьцягі, павінны вырашыць пытаньне, куды хутка схаваць сымболіку. Паводзіць сябе трэба спакойна і не правакаваць міліцыю да гвалтоўных дзеяньняў супраць вас.

Своечасова і бяспечна сысьці з акцыі таксама вельмі важна. Перад тым як сысьці, паглядзіце ўважліва вакол сябе. Калі заўважыце падазронных, адпаведнай зьнешнасьці людзей побач, пастарайцеся адарвацца ад іх. Сыход з акцыі ажыцьцяўляецца невялічкімі групамі па 2–4 чалавекі. Адышоўшы ад месца акцыі, можна аднамаэнтна, у загадзя абумоўленым месцы, разысьціся ў розныя бакі. Калі вы пасьпяхова сышлі – абтэлефануйце сваіх: ці нікога не забралі? Магчыма, камусьці патрэбная дапамога.

Пры затрыманьні найлепей увогуле нічога не казаць пра свой удзел у акцыі. Вялікую ўвагу трэба надаць напісаньню пратаколаў аб адміністрацыйным затрыманьні і адміністрацыйным правапарушэньні. Вас абавязкова павінны зь імі азнаёміць. У тлумачэньнях да пратаколу трэба напісаць сваю вэрсію падзеяў. Ніколі ня трэба ні ў чым прызнавацца: прызнавацца – гэта дрэнная звычка. Згодна з нормамі права, абавязак даказваньня віны ляжыць на органе, які ажыцьцявіў затрыманьне. Гэта азначае, што вы маеце права не даваць аніякіх тлумачэньняў увогуле ці казаць тое, што лічыце неабходным. Даказваць павінны яны, а ня вы. Таму ня трэба займацца самаабгаворамі.

5. ПРАВАКАЦЫІ

Што рабіць, калі падкідваюць грошы

«Праваахоўныя» органы часам выкарыстоўваюць правакацыі супраць актывістаў апазыцыйнага руху. Вядомыя выпадкі, калі падкінутыя ў кватэру, дачу, аўтамабіль альбо ў кішэні буйныя сумы грошай, фальшывыя грошы ці агнястрэльная, халодная зброя служылі падставай для прыцягнення асобы да крымінальнай адказнасці альбо цягнулі за сабой шантаж і іншыя непрыемнасці. Натуральна, прадухіліць усе магчымыя правакацыі дастаткова цяжка, аднак веданне некаторых простых правілаў дазволіць пазьбегнуць найбольш імаверных правакацыйных тэхнікаў, што звычайна выкарыстоўваюцца «праваахоўнікамі» зыходзячы з стандартных мадэляў.

Трэба разумець усю небяспеку падкінутых прадметаў – яна мае ня толькі патэнцыйнае юрыдычнае, але і простае псыхалагічнае значэнне. Гэткія правакацыі служаць некалькім мэтам:

- узбуджэнне супраць асобы крымінальнай справы з магчымым давадзеньнем яе да судовага рашэння (пры гэтым першапачатковыя фальшывыя грошы могуць знікнуць зь сьпісу абвінавачанняў у сілу іх відавочнай бязглуздасці);

- затрыманьне асобы альбо ўзяцце яе пад варту з далейшым выбіваньнем патрэбных сьведчаньняў і працяглай ізаляцыі асобы;

- атрыманьне фармальных падставаў для далейшых сьледчых дзеяньняў, у ходзе якіх можна даведацца пра палітычную дзейнасьць арганізацыі і разбурыць яе;

- шантаж і вэрбоўка асобы ў інфарматары альбо «сакрэтныя супрацоўнікі» (фармат «свабода ў абмен на інфармацыю» найбольш часта выкарыстоўваецца супраць актывістаў сярэдняга зьвяна).

Такім чынам, падкінуты **фальшывыя грошы** гэтая мэтодыка вельмі добра адпрацаваная «праваахоўнымі» органамі, паколькі часта выкарыстоўваецца ў барацьбе з эканамічнай злачыннасьцю, хабарніцтвам і карупцыяй. Звычайна гэта робіцца з згоды вышэйшых «праваахоўнікаў». Можна сказаць, што ў пэўным сэнсе дадзеная мэтодыка працуе выкшталцона – процістаяць ёй вельмі цяжка. Таму для абароны ад гэтых дзеяньняў патрэбныя два фактары: 1) дапамога пісьменнага адваката падчас затрыманьня і сьледства, 2) разумныя

дзеяньні падчас вобшуку альбо дагляду, у ходзе якіх знойдзены «фальшывыя» грошы.

Пры правядзеньні вобшуку можна запырэчыць незаконным спробам падкінуць грошы, наркотыкі альбо зброю. У гэтым выпадку трэба кіравацца тымі правіламі, якія мы пералічвалі ў парадах адносна правядзеньня вобшуку: неабходная наяўнасьць пастановы аб правядзеньні вобшуку з санкцыяй пракурора; трэба патрабаваць запрашэньня панятых (найлепей запрасіць і сваіх панятых – суседзяў); вобшук павінен праводзіцца ў прысутнасьці ўладальніка памяшканьня; колькасьць панятых павінна адпавядаць колькасьці пакояў, у якіх адбываецца вобшук; патрабаваць паслядоўнага правядзеньня вобшуку (пакой за пакоем); звяртаць увагу панятых на тое, што адбываецца, скіроўваць іх увагу на дзеяньні кожнага з «праваахоўнікаў», але адначасова трэба самому сачыць за дзеяньнямі панятых; патрабаваць складаньня пратаколу з занясьнем у яго прозьвішчаў і пасадаў усіх прысутных (у выпадку калі нехта ад гэтага адмаўляецца, рабіць адзнаку пра прысутнасьць падчас вобшуку неўстаноўленых пабочных асобаў); прасачыць, каб у пратаколе былі падрабязна апісаныя ўсе знойдзеныя і / альбо адабраныя прадметы і пазначаныя іх індывідуальныя прыкметы; у тэкст пратаколу трэба ўносіць усе заўвагі і пырэчаньні супраць дзеяньняў «праваахоўнікаў». Асобна адзначым, што пры адабраньні грошай **трэба пазначаць сэр'і і нумары купюраў і асобна адзначаць наяўнасьць вадзяных знакаў** (настойліва патрабуйце ад міліцыянтаў выкананьня гэтага парадку, але калі гэта не робіцца – варта запісаць гэта самому ў тэксьце пратаколу). Калі вы ня ўпэўненыя, што гэта вашыя грошы, – ні ў якім разе не дакранайцеся да іх і адзначце ў пратаколе, што вы ня маеце да гэтых рэчаў дачыненьня.

Пісьменныя дзеяньні падчас вобшуку памяшканьня могуць прадухіліць падкідваньне недазволенага прадметаў непасрэдна падчас вобшуку. На жаль, ніхто не застрахаваны ад падкідваньня ў кватэру альбо ў офіс фальшывых грошай (таксама як наркотыкаў ці зброі) яшчэ задоўга да вобшуку. Нават пры добра наладжанай офіснай бясьпецы, пільнай «дзв'ярной палітыцы» немагчыма прасачыць за кожным, хто ўваходзіць у памяшканьне. Пры адсутнасьці сталай начной варты ў памяшканьне могуць падкінуць фальшывыя грошы нават і ўначы. Калі ж, нечакана для вас, «праваахоўнікі» знайшлі загадзя падкінутыя забароненыя рэчы, у першую чаргу трэба давесьці сваю недатычнасьць да іх: патрабаваць экспэртызы на наяўнасьць на рэчах вашых

адбіткаў пальцаў (калі гэта запакаваныя грошы – адбіткаў пальцаў на ўпакоўцы), поту, а на вашых руках – слядоў забароненых рэчываў, збройнага масла альбо фарбы, мікрачасыцінак пораху. У любым выпадку, тут шмат што залежыць ад пісьменнасці адваката.

Інакш выглядае сытуацыя, калі вам спрабуюць падкінуць фальшывыя грошы непасрэдна пры затрыманьні. Напрыклад, пасля затрыманьня і дастаўкі ў пастарунак вас папрасілі выкласці на стол усё, што знаходзіцца ў кішэнях. Пры гэтым трэба ўважліва сачыць за тым, як даглядаюцца выкладзеныя вамі грошы – і рублі, і даляры. Вашы праціўнікі могуць паспрабаваць адцягнуць вашу ўвагу, каб незаўважна падкінуць вам фальшывую купюру. Калі вашыя грошы адбіраюць (пры затрыманьні альбо дзеля экспертызы), то патрабуйце перапісу нумароў і сэрыяў адабраных купюраў. Таксама патрабуйце занясення ў пратакол адабраньня словаў, што ўсе адабраныя купюры маюць вадзяныя знакі, у адваротным выпадку празь нейкі час вам могуць паказаць купюру, вырабленую на каляровым ксэраксе, пад нумарам адабранай у вас купюры. Такім чынам вас могуць абвінаваціць у вырабе і распаўсюджваньні фальшывых грошай – для гэтага дастаткова адной вырабленай на ксэраксе купюры, а гэты крымінальны артыкул дастаткова цяжкі. Таму шмат што залежыць ад вашай уважлівасці і настойлівасці падчас адабраньня грошай і складаньня пратаколу адабраньня.

Часам практыкуецца і іншы варыянт. «Барацьбіты з злачыннасцю» упускаюць на падлогу (напрыклад, ля стала, дзе адбываецца дагляд) фальшывую купюру, звычайна гэта 100 даляраў. Натуральная чалавечая рэакцыя – падняць грошы, якія ўпалі, альбо міліцыянты могуць нават папрасіць вас падняць з падлогі гэтую купюру. У выніку пры наяўнасці на фальшывых грошах вашых адбіткаў пальцаў несправядлівае абвінавачаньне вас у распаўсюджваньні фальшывых грошай значна спрашчаецца. Часам гэтка фокус ажыццяўляецца каля абменнага пункту.

Таксама вам могуць падкінуць фальшывую купюру пры пераліку грошай, а пасля могуць папрасіць вас пералічыць іх самастойна (яшчэ да складаньня пратаколу!). Для таго каб справакаваць вас на ўласнаручны пералік і, адпаведна, на дотык да фальшывай купюры, міліцыянты пасля пераліку могуць нават назваць большую (альбо меншую) суму

грошай – на гэткія хітрыкі ня трэба паддавацца, трэба казаць, што гэты лік не адпавядае рэчаіснасьці, і сказаць, каб міліцыянты самастойна нанова пералічылі грошы. Трэба разумець, што падчас гэтай працэдуры колькасць грошай ужо ня мае прынцыповага значэння: міліцыянты ня будуць скажаць яе пры пераліку проста так. Таму пры адабраньні грошай парадак дзеянняў павінен быць такі:

- вы ў прысутнасьці панятых выкладаеце грошы на стол і ўважліва сочыце за імі;
- на ваших вачах і на вачах панятых адабраныя ў вас грошы пералічваюцца;
- калі сума не адпавядае рэчаіснасьці, вы адзначаеце гэта ўголас і патрабуеце яе пераліку;
- сума адабраных грошай заносіцца ў пратакол з апісаньнем кожнай адабранай купюры з адзнакай нумару, сэрыі і наяўнасьці вадзяных знакаў;
- пасля гэтага вы чытаеце пратакол, маеце права ўносіць у яго заўвагі, у тым ліку пра колькасць і ўласьцівасьці адабраных купюраў;
- падпісваеце пратакол.

Буйныя сумы нефальшывых грошай у якасьці правакацыі выкарыстоўваюцца значна радзей (напрыклад, падкідваюць разам з наркотыкамі альбо пры правакаваньні хабару). Гэта звязана з тым, што няма забароны грамадзяніну мець пры сабе вялікія грошы (гэта ня ёсьць парушэньнем заканадаўства – вы заўжды можаце адказаць, што пазычылі гэтыя грошы), а для саміх апэратыўнікаў атрыманьне сапраўдных грошай для інсэнаваньня звязанае з пэўнымі адміністрацыйнымі цяжкасьцямі (рэчавыя доказы ў выглядзе вялікіх грошай занадта часта знікаюць з матэрыялаў справы). Таму асьцерагацца трэба пераважна абвінавачаньня ў захоўваньні фальшывых грошай.

Натуральна, трэба адмаўляцца ад датычнасьці да тых грошай, якія вам не належаць. Ні ў якім разе **ня трэба дакранацца да тых купюраў, якія вам не належаць**, каб не пакінуць адбіткаў сваіх пальцаў на фальшывых купюрах. У выпадку калі вы сапраўды мелі пры сабе буйную суму грошай і вас спрабуюць абвінаваціць у тым, што гэтыя грошы фальшывыя, – патрабуйце абавязковага складаньня пратаколу адабраньня з абавязковым пазначэньнем усіх нумароў купюр і адзнакай пра наяўнасьць вадзяных знакаў.

Што рабіць, калі падкідваюць зброю
альбо абвінавачваюць у яе нашэньні

Правакацыі з выкарыстаньнем халоднай зброі ня ёсьць распаўсюджанай зьявай, хоць часам гэтка мэтад і выкарыстоўваецца для застрашэньня і наступнай вэрбоўкі апазыцыйных актывістаў (для міліцыянтаў гэта зручна, паколькі дастаць халодную зброю для іх вельмі проста). Таму трэба памятаць, што злачынствам зьяўляецца выраб і продаж халоднай зброі, а захоўваньне і нашэньне халоднай, пнэўматычнай, газавай зброі злачынствам не зьяўляецца. Злачынствам ёсьць таксама нашэньне альбо перавозка халоднай зброі асобай, якая на працягу году прыцягвалася да адміністрацыйнай адказнасьці за гэткае дзеяньне. Так што калі вам падкінулі халодную зброю – ня трэба пужацца: крымінальная адказнасьць вам не пагражае. Асобная парада тым, хто носіць з сабой сьцізорыкі: вы не абавязаныя адрозьніваць якасьці халоднай зброі – для гэтага патрэбныя спэцыяльныя веды, якіх у шараговага чалавека няма (напрыклад, якасьць сталі). Таму калі ў вас знайшлі нож альбо сьцізорык і абвінавачваюць у тым, што гэта быццам бы «халодная зброя» – карысна мець пры сабе даведку, што гэта ня ёсьць халоднай зброяй, а калі даведкі няма – упэўнена патрабаваць правядзеньня экспэртызы прадмета. У любым выпадку, гэта толькі адміністрацыйнае правапарушэньне.

Усё, што мы казалі пра халодную зброю, пашыраецца на зброю пнэўматычную, газавую і штурхальную (арбалеты).

Найбольш часта міліцыянты (асабліва на ніжэйшым узроўні) выкарыстоўваюць у мэтах правакацыі падкінутыя патроны. Справа ў тым, што падкінуць агнястрэльную зброю досыць цяжка – яе зварот кантралюецца ў органах міліцыі дастаткова строга і яна звычайна мае нумар (паказальна, што Марынічу падкінулі пісталет рэдкай іншаземнай маркі, які выкарыстоўваецца спэцслужбамі і на якім вытраўлены кіслатой нумар). Патроны ж не падлягаюць гэткаму жосткаму кантролю.

Міліцыянты ўпадабалі наступную мэтодыку: падчас вобшуку альбо дагляду на падлозе рассыпаюцца некалькі патронаў і чалавеку кажуць – «Падбяры». Такім чынам на патронах аказваюцца адбіткі пальцаў – і гэтага ўжо дастаткова для ўзбуджэньня крымінальнай справы. Таму, калі вам у кватэру, у офіс, у машыну падкінулі патроны (альбо нават адзін патрон), гранату (часцей за ўсё з гладкай паверхняй), галоўная парада – **ні пры якіх абставінах не дакранайцеся да гэтых прадме-**

таў, нават калі вас аб гэтым просяць міліцыянты. Абавязкова патрабуйце запрашэння панятых. Ужо ў прысутнасці панятых:

- Патрабуйце зняцця адбіткаў пальцаў з знойдзеных прадметаў і занясення гэтага факту ў пратакол. Калі міліцыянты адмаўляюцца гэта зрабіць (спасылаючыся на адсутнасць спецыяліста), адзначайце гэтую адмову ў пратаколе.

- Зьвярніце ўвагу панятых на тое, што ў вас на руках і на вопратцы няма слядоў збройнага масла. Патрабуйце зняцця мазкоў з далоняў і вопраткі на аналіз утрымання на іх мікрачасыцінак мэталу альбо збройнага масла. Калі менты адмаўляюцца гэта зрабіць – патрабуйце занясення гэтай адмовы ў пратакол альбо рабіце запіс у пратакол самі.

- Калі вам падкінулі агнястрэльную зброю (пісталет, рэвальвэр, ружжо) – патрабуйце зняцця адбіткаў пальцаў ня толькі з паверхні гэтых рэчаў і з курка, але і з унутранага боку (патроны ў абойме, абойма, спускавы механізм і іншыя часткі).

- У выпадку калі вам падкідваюць патроны, то падчас дагляду варта ўголас і з прыцягненнем увагі панятых запатрабаваць ня толькі зняцця адбіткаў пальцаў з патронаў, але і экспертызы пораху і прыкметаў вырабу патронаў (натуральна, гэта немагчыма зрабіць на месцы, аднак гэта можна занесці ў пратакол і тым самым выклікаць зьянтэжанасць правакатараў).

- Пры падкідванні агнястрэльнай зброі варта запісаць у пратакол нумар, калі ён ёсць на зброі.

Для мэтаў правакацыі, каб атрымаць вашыя адбіткі на зброі, вам могуць падкінуць нейкія часткі зброі (ствольную каробку, барабан, рамку). Уважліва сачыце за тым, што вам даюць у рукі міліцыянты падчас вобшуку альбо дагляду. Нават калі вам дэманструюць запакаваны ў поліэтыленавы пакуначак патрон, быццам бы знойдзены пры вас, – не дакранайцеся да яго.

Памятайце! Толькі вашыя адбіткі пальцаў зьяўляюцца для суду асноўным доказам вашай вінаватасці. Адзначым, што апошнім часам пашырылася практыка, калі ў адміністрацыйна затрыманых няўрадавых актывістаў (распаўсюднікаў друкаваных матэрыялаў, удзельнікаў масавых акцыяў) бяруць адбіткі пальцаў.

Мы не заахвочваем вас да нашэння зброі – звычайна гэта незаконна і неразумна. У экстраардынарным выпадку (напрыклад, на вас рыхтуецца замах), калі вам трэба мець пры сабе агняпальную (альбо газа-

---

вую) зброю і няма дазволу на яе нашэньне – абавязкова трымайце пры сабе заяву ад вашага імя на адрас будзь-якога РУУС у той мясцовасьці пра добраахвотную здачу зброі, пажадана з пазначанай сапраўднай датай. Тлумачыць паходжаньне гэтай зброі неабавязкова (вы вызваліцеся ад адказнасьці пры добраахвотнай здачы любой зброі), але можна спаслацца на тое, што вы гэтыя рэчы выпадкова знайшлі. Гэтая дробязь можа вельмі дапамагчы вам у выпадку затрыманьня.

Што рабіць, калі падкідваюць наркатыкі

Для некаторых «апэратыўных» супрацоўнікаў і міліцыянтаў ніжэйшага і сярэдняга зьявляюцца падкінуць чалавеку ў кішэню наркатыкі альбо шпрыц з наркатычным рэчывам – любімы мэтад дзейнасьці. Звычайна гэтая мэтад выкарыстоўваецца на нізавым узроўні «праваахоўнікаў» для барацьбы з наркаманіяй супрацьпраўнымі сродкамі. Такім чынам быццам бы ствараецца падстава для прыцягненьня да крымінальнай адказнасьці (напрыклад, за «гандаль наркатыкамі»), і для недасьведчанага чалавека гэтка пагроза выглядае дастаткова верагоднай. Часьцей за ўсё гэта ёсьць псыхалягічны сродак для шантажу з наступным прыцягненьнем да «супрацоўніцтва» (г. зн. да «стукацтва»). Для судовага разгляду гэтка правакацыя часьцей за ўсё будзе выглядаць занадта нацягнутай – калі вы дзейнічаеце пісьменна і не нагаворыце супраць сябе лухты. У выпадку, калі наркатычныя рэчывы падкінутыя невінаватай асобе – «даказаць» віну амаль немагчыма, нават шляхам фальсыфікацыі доказаў. Так што збольшага пагрозы ўзбуджэньня крымінальнай справы «за наркатыкі» найчасцей выкарыстоўваюцца толькі як падстава для затрыманьня чалавека з наступным шантажом пагрозай прыцягненьня да крымінальнай адказнасьці. Часам гэтка мэтодыка выкарыстоўваецца супраць актывістаў моладзевых палітычных рухаў. Але вядомыя выпадкі, калі праз падкінутыя ў кішэню наркатыкі і грошы людзі праводзілі за кратамі гады.

Дапусьцім, вы заўважылі, што вам у кішэню міліцыянты падкінулі пакуначак зь невядомым рэчывам. Як трэба сябе весці ў гэткай сытуацыі? Калі гэта было зроблена яшчэ да вашай дастаўкі ў пастарунак, то можна паспрабаваць па дарозе да мянтоўкі пазбавіцца ад «падарунку». Вядомы выпадак, калі дзяўчына, якой у джынсы падклялі пакуначак з герайнам, пазногцямі прарвала дзірачку ў кішэні, прапхнула пакуначак у штаніну, і пры выхадзе з машыны пакуначак вываліўся. Міліцыянты тры гадзіны шукалі пры ёй падкінутыя наркатыкі, але нічога не

знайшлі.

Але пазбавіцца ад падкінутага даволі цяжка. Таму калі вас даставілі ў пастарунак – не панікуйце і не абурайцеся. Галоўнае – ня трэба лезьці ў кішэню і спрабаваць выкінуць пакуначак. Калі пакуначак ужо патрапіў вам у кішэню і вы ўжо знаходзіцеся ў пастарунку – дайце вашым праціўнікам зрабіць сваю справу. Аднак калі яны затым зробіць спробу здзейсніць агляд вашай вопраткі альбо асабісты дагляд, ветліва, але цьвёрда і настойліва запатрабуйце запрашэньня панятых і выкананьня ўсяго парадку правядзеньня агляду. Таксама можна заявіць, што вы хочаце добраахотна выдаць наяўныя наркатычныя рэчывы (натуральна, з тлумачэньнем таго, якім чынам яны да вас патрапілі на самай справе) – у гэтым выпадку вы вызваляецеся ад крымінальнай адказнасці. Калі вас не папярэдзілі пра магчымасьць добраахотнай выдачы наркотыкаў – абавязкова адзначце пра гэта пры падпісаньні пратаколу.

Калі вы ўжо заўважылі, што вам падкінулі пакуначак зь невядомымі рэчывамі, то пры асабістым даглядзе ня лезьце самі ў кішэню. Няхай асабісты дагляд праводзяць міліцыянты і няхай яны самі дастануць падкінутую рэч. Пры гэтым уважліва сачыце за рукамі міліцыянтаў і прыцягвайце да гэтага ўвагу панятых. Тое самае важна рабіць пры любым асабістым даглядзе, паколькі наркатыкі могуць падкінуць і непасрэдна падчас дагляду – міліцыянту дастаткова заціснуць пакуначак у далоні, калі ён будзе лезьці да вас у кішэню. Таму калі вы ўпэўненыя, што вам не пасьпелі падкінуць нічога – варта дастаць усе рэчы з кішэні самастойна. Апэратыўнікі любяць пры аглядзе сунуць у руку затрыманаму нейкі пакуначак зь нявіннымі словамі «А гэта што такое?». Калі вы ўзялі пакуначак, каб лепей яго разглядзець, то адбіткі ваших пальцаў будуць абавязкова скарыстаныя супраць вас. Будзьце асьцярожныя, калі падчас дагляду альбо вобшуку прысутнічаюць «праваахоўнікі» зь іншых аддзяленьняў, якія, здаецца, нічым не займаюцца, – менавіта яны часыцяком і зьяўляюцца выканаўцамі правакацыі.

Ужо ў прысутнасці панятых патрабуйце, каб вам састрыглі пазногці, узялі мазок з далоняў і з рота (для наступнай экспэртызы). Усё забранае ў вашай прысутнасці павінны апячатаць і адправіць на экспэртызу. Памятайце, што праваахоўным органам будзе вельмі цяжка растлумачыць наяўнасьць наркотыкаў у вашай кішэні без пацвярджэньня наяўнасьці мікрачасьцінак наркотыку пад пазногцямі, на далонях і ў роце.

Калі вам падкінулі не пакуначак, а шпрыц з бурай ці празрыстай вадкасьцю альбо незразумелую рэч, закручаную ў поліэтылен, таксама ні ў якім разе не дакранайцеся да гэтай рэчы рукамі.

Пры панятых настойліва кажыце, што ўсё гэта правакацыя, і патрабуйце зьняцьця адбіткаў пальцаў з шпрыца, пакуначка альбо скрутку. Зьвярніце ўвагу панятых на тое, што пальчатка у гэты момант на вашых руках няма і што вы ня маеце іх пры сабе. Заўважце і прадэманструйце адсутнасьць сьлядоў ад уколаў на вашых руках. Патрабуйце аналізу вашай мачы на аміконавую кіслату. Калі вам падкінулі шпрыц з бурай вадкасьцю – абавязкова патрабуйце аналізу групы крыві ў вас і ў шпрыцы.

Здараецца, што на шыю вешаюць скрутак, зь якога пазьней пры панятых дастаюць герайн альбо іншы наркотык. Дзеянні тыя ж – не дакранайцеся да рэчы рукамі, патрабуйце пры панятых узяцьця мазка вашага поту і поту на скрутку, зьняцьця адбіткаў пальцаў. Ізноў-такі, пры панятых адзначце, што ў вас на руках няма сьлядоў ад уколаў.

Патрабуйце, каб усе знойдзеныя прадметы былі зьмешчаныя ў поліэтыленавы пакунак.

Усе пазначаныя патрабаваньні і заўвагі павінны заносіцца ў пратакол асабістага дагляду альбо дагляду рэчаў. Калі міліцыянты ня робяць гэтага, нягледзячы на ​​вашыя патрабаваньні, – адзначце гэта ў пратаколе ўласнаручна.

Гэткія дзеянні зрабяць амаль немагчымым абвінавачаньне вас у незаконных дзеяньнях з наркатычнымі рэчывамі на ўзроўні, дастатковым для прыцягненьня да крымінальнай адказнасьці. Таксама і міліцыянты, пабачыўшы, што вы не разгубіліся, што вы дзейнічаеце настойліва і пісьменна, зразумеюць немагчымаць шантажаваньня вас пагрозай прыцягненьня да крымінальнай адказнасьці за гэтыя дзеянні.

Ад небясьпекі падкідваньня наркотыкаў ніхто не застрахованы. Унівэрсальных рэцэптаў процідзеяньня тут няма, паколькі час ад падкідваньня наркотыку да яго выкрыцьця можа займаць ад сутак (пры падкідваньні ў аўтамабіль) да хвілінаў (калі падкідваюць непасрэдна падчас дагляду). Стратэгія дзеяньняў залежыць ад таго, на якой стадыі вы зразумелі, што сталі ахвярай правакацыі. Галоўнае – увага да таго, што адбываецца, і пільнасьць да тых рэчаў, да якіх вы дакранаецеся.

МАЛЫ КАНСЬПІРАТАР

Ад рэдакцыі

«Малы кансьпіратар» – зборнік артыкулаў, напісаны часова свабоднымі людзьмі. Калі прачытаеце першы разьдзел, магчыма, вы ўжо ня будзеце мець патрэбы ўва ўжываньні парадаў з двух наступных. Калі пазнаёміцеся з другім разьдзелам – будзеце ведаць, на якой прававой падставе вам нельга прышыць тэрмін за чытаньне трэцяга, а калі прачытаеце трэці – будзеце цьвёрда ведаць, чаму найлепей маўчаць пра тое, што вы наогул бралі ў рукі гэтую кніжачку.

ЯК ПРАЦАВАЦЬ У ПАДПОЛЬЛІ

У Польшчы пачатак барацьбы з чырвонымі для адных быў у 1944 г., для другіх – у 1956-м, для трэціх – у 1976-м. Ёсьць тыя, што за пачатак бяруць стварэньне «Салідарнасьці», а для некаторых гэта пачалося пасля польска-ярузэльскай вайны. Дакладна вядома адно: дата 13 сьнежня 1981 г. дазволіла кожнаму з нас усьвядоміць сэнс падпольнай працы. Ня трэба было нікога запэўніваць пасля дэманстратыўных дзеяньняў мужных людзей, якія дапамаглі пераадолець страх і паказалі, што падпольнае жыцьцё дае нам шанец разьвіцьця да свабоды. Толькі ў падпольлі мы былі ўпэўненыя, што грамадзкая арганізацыя, якую мы стварылі, ня будзе зьнішчаная з дня на дзень.

З чырвонымі нельга вызначыць межы кампрамісу, якія б задавальнялі абодва бакі. Чырвоны ведае толькі прынцып пальца і рукі: дасі яму палец – не пасьпееш азірнуцца, як ня стане рукі.

У аснове падпольнай барацьбы ляжыць факт, што нелегальнай зьяўляецца сама ўлада і яе дзеяньні. Яна не прытрымліваецца ня толькі Хартыі правоў чалавека, якія яна ратыфікавала, і Канстытуцыі, якую зацьвердзіла, але нават выканаўчых падзаконных актаў, абавязковых для яе паліцыі, такіх, як забарона выкарыстаньня дубінак у зачыненых памяшканьнях.

Падпольле

Усім вядомы «ідэал» кансьпірацыі: зачыніцца ў чатырох сьценах і нічога не рабіць, каб нас не накрылі. Падпольная праца заключаецца ня ў тым, што ты сядзіш у склепе і пасылаеш сувязных на ўсе чатыры

бакі сьвету. Кансьпіратар, якога шукае паліцыя, – гэта не «чалавек, за якім ходзяць», а той, пра якога КДБ ня ведае, дзе ён жыве і бывае. Па сутнасці, кансьпірацыя знаходзіцца на паверхні – але ня той, па якой ходзяць кадэбэшнікі.

Калі ўступаеш з кімсьці ў змову, гэта ня можа быць чалавек ніадкуль. Ён павінен мець пэўныя рэкамандацыі. Блізкіх памочнікаў шукай сярод правяраных і вядомых табе людзей. Толькі калі ўтвoryш сетку асноўных кантактаў і справа пачне круціцца, можаш даверыцца пасярэднікам. Калі адразу будзеш гуляць у вялікага кансьпіратара – узынікне небясьпечнасць таго, што вырасьце ланцуг пасярэднікаў. Яны будуць прыхільнікамі справы Радзімы, але нічога рабіць ня будуць. Дастаткова аднаго міфамана, рэкамэндаванага табе праз трэція рукі, каб стварыць структуру дзеля самой сябе і якую ты будзеш вымушаны дэмістыфікаваць на працягу месяцаў.

Нягледзячы на тое што ў народзе жыве памяць Самас'еры, мужных ня так шмат. Таму беражы бясьпеку сваіх супрацоўнікаў і сваю асабістую бясьпеку. Часта ў пачатку арганізацыйнай працы, імправізуючы, мы парушаем прыведзеныя тут правілы бясьпекі. Рызыкуем больш з прычыны страху, што ў дзеяньнях згубім хуткасьць рэагаваньня, што запозна адкажам на тое, чаго чакае ад нас грамадзкасць.

Нас павінна радаваць кожная праява салідарнасьці, мы павінны дзейнічаць так, каб маўклівая большасьць атаесамляла сябе з намі, але ня трэба спадзявацца, што мы ўцягнем яе ў падпольную працу. Толькі ў патрыятычных кніжках увесь народ можа працаваць у падпольлі.

Аднак засьцерагайся амбітнасьці – яна можа аддзяліць кансьпіратараў ад тых, для каго ты працуеш у падпольлі. Не суцяшай сябе марнымі спадзяваньнямі, не рабі камплімэнтаў грамадзкасці, ведай – на рызыку ідуць нямногія.

Памятай: мы ня можам сабе дазволіць падпольную сацыяльную дзяржаву, у якой сотня чалавек бегае вакол ста тысячаў патрыётаў, праўда, гарачых, але іх крэда – «Вы жывіце з годнасьцю, а мы будзем жыць з камфортам».

Фірма

Падпольная грамадзкасць можа ўзгоднена і эфэктыўна дзейнічаць, калі знізу ператворыць індывідуальнае прадпрымальніцтва ў незалежныя самакіравальныя грамадзкія структуры фірмы. Ваеннае падполье Арміі Краёвай, насуперак супрацьлегламу меркаваньню, ня

ўзнікла ў выглядзе піраміды нішаў з простаю залежнасцю. Яно было сукупнасцю «фірм», паміж якімі былі распрацаваныя функцыянальныя сувязі. Гэта было месьніцтва, а не ляяльнасць.

Дэвізам падполья павінна быць правіла: малая група – вялікі бізнэс. Чым больш аўтаномнае аб'яднаньне, тым меней арганізацыйных праблемаў. Парадокс – у падпольлі мы ажыццяўляем тыя прынцыпы рацыянальнай арганізацыі працы, якія камунякі імкнуліся вынішчыць. Структура фірмы павінна быць такой, каб максымальна зьменшыць колькасць кантактаў. Таму спецыялізаваныя ячэйкі павінны перадаваць адзін аднаму гатовы тавар, які не патрабуе чарговых узгадненняў, выпраўленьняў, дапаўненняў.

Калі фірму ліквідуюць, яна аўтаматычна стварае свае чарговыя агентствы (напрыклад, выдавецтва арганізуе бібліятэку, якая абслугоўвае сваіх супрацоўнікаў, таварыства навуковых курсаў стварае асабістую паліграфію і г. д.). Думка пра спецыялізацыю, накіраваная зверху згодна з рашэньнем, прынятым цэнтрам, зьяўляецца праявай бальшавізму. Паколькі менавіта ты, а ня Ікс, знайшоў спецыяліста, які можа зрабіць схованкі вашым канспіратарам, – няма прычыны, празь якую ты б перадаў кантакт зь ім у невядомы канал арганізацыі. Няма такой грамадзкай справядлівасці, у імя якой паляпшэньне ўмоваў бяссьпекі працы ў падпольлі не магло б пачацца менавіта з тваёй фірмы.

На пачатку дзейнасьці якой-небудзь арганізацыйнай структуры яе цэнтар павінен скараціць да мінімуму новыя кантакты. КДБ у імкненьні разбурыць фірму можа зрабіць гэта толькі двума спосабамі: знайсці каго-небудзь з цэнтру (калі гэты чалавек праходзіў па якой-небудзь справе ці яго вышуквала паліцыя) або заслаць у нашу сетку правакатара, які паступова будзе рабіць тут кар'еру. Выпадковыя, адзінкавыя правалы не павінны цягнуць за сабой ланцуг масавых правалаў. Менавіта таму наша канспірацыя зьяўляецца выпрабаваньнем і з арганізацыйнага боку, паколькі мы як грамадства маем пэўную долю бальшавізацыі. Толькі хворая бальшавізмам арганізацыя ня можа працаваць без умяшальніцтва шэфэ. Бальшавіцкі цэнтар стала пераходзіць на кіраваньне, таму што прамежкавыя зьвёны ня могуць ці ня хочуць (а часцей – усё разам) прымаць рашэньні.

Тавар

Кожны з супрацоўнікаў фірмы мае дзьева магчымасці: пастаўляць ці хлам, ці гатовы прадукт. Каб эфэктыўна працаваць у падпольлі, мы

павінны даводзіць да канца асобныя фрагменты канспіратыўнай працы і перадаваць яе адпаведным ячэйкам у патрэбным выглядзе. Гэты прынцып датычны сустрэч, інфармацыі, пошты. Калі мы прызначаем сустрэчу, то неабходна вызначыць час, месца, колькасць удзельнікаў, працягласць. Калі перадаем інфармацыю, трэба звесці яе да пісьмовай формы, інакш ёсць небяспека дэзінфармацыі і плётак. Калі мы перадаем каму-небудзь пакет нелегальнай літаратуры, трэба ведаць дакладную колькасць гэтай перадаванай літаратуры. Тавар, які варочаецца паміж кааперантамі ў форме кволеных групавак («мы толькі перадаем, у канспірацыі лепш меней ведаць»), у рэшце рэшт трапляе ў якую-небудзь «чорную дзірку», у якой ёсць уваход і ніхто ня ведае выхаду, – і тады большы шанец, што яго знойдзе паліцыя.

У час пасляваеннага беспартыйнага ўзнаўлення краіны мы першае пакаленне, якому пашчасціла бачыць канкрэтныя вынікі нашай працы ў эпоху камунізму.

У падпольнай працы трэба эканоміць свой час і не ствараць залішніх інфармацыйных каналаў. Напрыклад, дамоўленасць пра сустрэчу зь незнаёмым калегам зь іншай структуры заўсёды павінна быць аднабаковай і не патрабаваць пацверджання. Зваротны сыгнал перадаецца толькі тады, калі партнэру не падыходзіць час ці месца сустрэчы. Таварам зьяўляецца інфармацыя: «А чакае Б у чацьвер, запасная пятніца, у 17.10 з “Советской Белоруссией” у левай руцэ ля кіёску “Белсаюздрук” на плошчы Перамогі».

Грошы

Самаахвяраваньне і праца на грамадзкіх пачатках – гэта жахі камунізму. Незацікаўленасць зьяўляецца найлепшай умовай найгоршай зацікаўленасці: схаваных, а ня яўных амбіцыяў, схаваных, а ня яўных кампэнсацыяў закамплексаванасці, схаванага пагарджання да сыстэматычнай працы. Хтосьці не прыішоў своєчасова, «бо і так ганяе з раніцы да ночы», не надрукаваў акуратна, «бо ён ня кадравая машыністка», не зрабіў справу, «бо колькі можна цягнуць на сабе, а жыць на штосьці трэба», – гэта каспіратыўны чыноўнік, які толькі замаруджвае падпольную працу. Хацеў бы штосьці зрабіць для Свабоднай Рэспублікі, але прагне незалежнасці, якая, паводле словаў Пілсудзкага, павінна каштаваць некалькі капеек і дзеве кроплі крыві.

Памятай: патрыятызм – заўсёды рызыка, якую ты ўзяў на сябе, але праца ёсць праца. За добра зробленую працу трэба добра плаціць.

Камуністы зьнішчылі культуру працы шляхам недаплаты, прымушаючы працаваць напалову задарма. Нашыя незалежныя самакіраваныя фірмы ня могуць сабе гэтага дазволіць. Трэба цвёрда плаціць столькі, каб нашы каапэранты маглі нармальна жыць. Сарамлівыя адносіны да грошай («не дзеля грошай працуем у падпольлі») зьяўляюцца лішняй прытворнай сарамлівасьцю. Чырвоныя лічаць, што нам плаціць ЦРУ. А грамадзкасьць і эміграцыя, якія ахвяруюць на барацьбу за незалежнасьць, хочуць толькі аднаго – каб гэтыя грошы выкарыстоўваліся сумленна і па-гаспадарску. Каб дакладна палічыць грошы грамадзкасьці, не патрабуецца квітанцыяў, чэкаў, подпісаў і пячатак. Дастаткова сыстэмы «мець» і «павінен», а таксама добрасумленнасьці.

Сустрэчы

Сустрэчы павінны праходзіць на нэўтральнай тэрыторыі, трэба пазьбягаць падпольнай працы ў месцы пражываньня. Навошта, каб усе ведалі, хто што робіць, нават тады, калі людзі выдатна ведаюць адзін аднаго і цалкам давяраюць. Гэта паводле старога правіла, што ніхто не паведаміць толькі пра тое, пра што ня ведае. Таму варта абмежаваць колькасьць кантактаў і інфармацыі да патрэбаў падпольнай працы.

Калі ты ідзеш па вуліцы з А і сустрэнеш Б, ты не павінен зь ім вітацца. Навошта А, зь якім ты ідзеш, ведаць пра тваё знаёмства з Б? Убачыўшы кагосьці з падпольшчыкаў на вуліцы, падыходзь толькі тады, калі ён дасць табе які-небудзь знак. Бо ты ня можаш ведаць, ці мае ён «хвост». Людныя месцы, такія як прыпынкі транспарту, добра падыходзяць для кароткіх сустрэчаў, аднак толькі для візуальных. Калі ты пабачыш, што партнэр пабачыў цябе, зайдзі ў трамвай (і г. д.) – ён зойдзе за табой; або пакажы, што ты вырашыў ісьці пешшу, – твой партнэр пойдзе за табой.

Усе важныя пытаньні, якія патрабуюць спакойнага абмеркаваньня, якіх-небудзь запісаў, перадачы тавару, павінны вырашацца ў памяшканьні. Падслухоўваньне, якога ўсе баяцца, вядзецца толькі ў памяшканьнях, што даўно знаходзяцца пад назіраньнем. Там можна апэраваць толькі інфармацыяй, запісанай на паперы, або з дапамогаю агульных словаў (напрыклад, вазьмі і аднясі яму гэта, скажы ёй, што ён там будзе і г. д.), якія дапаўняюцца запіскамі.

З досьведу апошніх гадоў вынікае, што практычны вынік ад падслухоўваньня вельмі малы. Тут хутчэй размова ідзе пра псыхалягічны

ціск, чым пра магчымасць кантролю нашых намераў у апэратыўным пляне. Дастаткова, калі тыя, хто дамаўляецца пра сустрэчу, будзе мець папярэдне зарэгістраваны код. Напрыклад, «у кавярне» будзе абазначыць папярэдне выбраную кавярню, а дзень і час будуць наўмысна зьмененыя на пэўны час. Пры пэўнай колькасці падпольшчыкаў шанцы расшыфравання такога коду КДБ роўныя нулю.

Сувязныя

Сувязныя і кур'еры неабходныя кожнаму кіраўнічаму цэнтру. Яны выконваюць такія справы, як разнос пошты, перанос тавару. Сувязны праводзіць разведку, а пасля зацвярджэння шэфам прынцыпаў функцыянавання (канкрэтным вызначэннем задання: што, адкуль, куды) можа сам выконваць гэтую справу. На выпадак правалу, сувязныя павінны мець пры сабе мінімум рэчаў, якія могуць дэканспіраваць структуру, яны павінны ўмець ад іх лёгка пазбавіцца.

Наладжваньне ў нашай сыстэме сувязі зьяўляецца адным з найбольш эфэктыўных спосабаў дэканспірацыі. Напрыклад, пускаецца плётка, што дзіцёнак Ігрэка, які хаваецца, захварэў на рак. Калі гэтая плётка будзе перададзена далей, без праверкі на першай ступені, яна можа стаць прычынай таго, што Ігрэк вышле наўпрост сувязнога, які пры вяртанні з інфармацыяй забудзе пра правілы бяспекі. Дастаткова не заўважыць хваста – і правал гатовы.

Сувязнымі неабходна карыстацца тады, калі без іх немагчыма абысьціся, а не дзеля прынцыпу. Варта заўсёды памятаць, што ў палітычнай дзейнасці просты перанос ваенных схем і абязьлічаньне кантактаў непажаданыя для атмасфэры, у якой ідзе падпольная праца. «Больш важная за справу – салідарнасьць», – напісаў калісьці Куронь. Гэтай салідарнасьці ня створыш рукамі адных сувязных.

Нататкі

Нельга мець дома ці насіць з сабою нармальны нататнік. Сыцьверджаньні «Гэта мае старыя знаёмыя», «Гэта сяброўка па пясочніцы» для паліцэйскіх не зьяўляюцца аргумэнтамі. Паліцыя ня ведае, хто для нас зьяўляецца проста знаёмым, а хто – каапэрантам. Яны рупліва правяраюць людзей, адрасы ці тэлефоны, якія знаходзяцца ў нашым нататніку. Вынікі бываюць неверагоднымі. У сяброўкі зь пясочніцы, якая, паводле нашай адзнакі, зьяўляецца баязьліўкай, можа хавацца хтосьці, каго шукаюць, захоўваюцца тавар ці штосьці падобнае. Магчы-

---

мы і такі факт, што наш уласны адрас трапіў у рукі паліцыі толькі таму, што камусьці была лянота зашыфраваць асобаў, якія асацыююцца ў яго выключна зь пясочніцай – «поўнасьцю невінаватым», паводле яго нага разуменьня, паняццём.

Група падпольшчыкаў, хаця і ўключае шмат асобаў, пра дзейнасьць якіх мы ня маем (і добра) ніякага паняцця, зьяўляецца ўсё ж такі адносна невялікай. Так было заўсёды, дастаткова пачытаць надпісы на магілах апошняй вайны – сем’і маглі з гонарам сказаць: «Гэта мы!». Таму адзін неабдуманы крок, след, адрас можа выклікаць чорны ланцуг правалаў. І таму неабходна шыфраваньне самых неабходных нататак. Не хвалюся пра тое, што «сам такі нататнік падазроны». Заўсёды можаш адказаць паліцэйскаму: «Я не жадаю, каб мае сябры перажывалі празь мяне такія самыя непрыемнасьці, як я з вамі ў гэты момант». Вуліцы трэба запамінаць, натаваць толькі нумары дамоў. Нататкі лепш запісваць алоўкам і закончаныя справы выціраць гумкай. Закрэсьліваньне не зьнішчае старога запісу.

За выключэньнем шыфраванага нататніка, які пэрыядычна трэба перапісваць, пазбаўляючыся непатрэбнай інфармацыі, усе нататкі неабходна весці спосабам мініятурызацыі, што дазваляе лёгка выкінуць іх ці зьесьці. Запісы на чым-небудзь выпадковым жорстка караюцца. Адзін дысыдэнт сямідзясятых гадоў запісаў штосьці на плотнай камп’ютэрнай паперы і ў момант правалу, калі б не неспадзяваны ўдар дручком па сыпіне, ніколі б гэтага не праглынуў.

Тэлефоны

Трэба абмежаваць да мінімуму тэлефонныя размовы, паколькі яны зьяўляюцца самым простым спосабам заўважыць нас. Званіць амаль заўсёды выключна з аўтаматаў ці зь месца працы. Трэба адкінуць дзіцячы этыкет – не называцца, а адразу пытацца: «Ці ёсьць Гена?». І размаўляць без загадкавых фразаў накшталт: «Ты паклаў ужо гэтыя селядцы?» – «Так, я ўжо паклаў іх у шафу» – «Ты што?! Селядзец – у шафу?» – «Ннну... у маразільную шафу»... Праўда, бывае, што перапужаныя абывацелі пры інфармаваньні адзін аднаго, напрыклад, пра ліпкія рукі якога-небудзь чыноўніка, кажуць: «Ведаеш, гэта не тэлефонная размова, гэта я табе распавяду пры сустрэчы». Гэта гарантуе нам інфармацыйны шум, які эфэктна маскіруе падпольную дзейнасьць. Аднак чорт ня сыпіць. У падпольлі павінен дзейнічаць агульны жьцьцёвы прынцып – тэлефон служыць узаемаразуменьню, а не балбатні.

Калі чуюм у тэлефоне шчаўчкі і разумею, што «размова кантралюецца», гэта не азначае, што мы ўжо дасягнулі ідэалу ўсеўладзды паліцэйскай дзяржавы, апісанай Оруэлам у «1984 годзе». Гэта толькі пацвярджэ, што камуністы па-ранейшаму імкнуцца да свайго ідэалу: кантраляваць усё, што магчыма, і за колькі магчыма.

Паштовая скрыня

Паштовая скрыня – гэта шлюз, які прыпыняе ланцуг у выпадку прарыву. Гэта памяшканьне, празь якое кантактуюць асобныя арганізацыйныя ячэйкі: службы для закідвання матэрыялаў, перадачы інфармацыі і г. д. Паштовую скрыню нельга выкарыстоўваць за часта ці зрэдку. Калі выкарыстоўваецца занадта часта, рух каля яе выклікае непатрэбную ўвагу суседзяў (у выпадку з кватэрай) або працаўнікоў (у выпадку з крамаю). Калі паштовая скрыня выкарыстоўваецца занадта рэдка, сувязь паміж людзьмі паслабляецца. Ніхто ня будзе сядзець двойчы ў тыдзень па некалькі гадзінаў, каб раз на месяц адчыніць камусці дзверы. Утрыманьне паштовай скрыні, якая мае добрую схованку або суседняе памяшканьне, што службыць для захоўвання матэрыялаў, звязана з адносна невялікай рызыкай. Калі хтосьці, хто пагадзіўся функцыянаваць у якасці кантактнай скрыні, выказвае шмат умоваў і перасцярогаў, найлепш адмовіцца ад яго дапамогі. Гэта патрабуе ад цябе менш намаганьняў, чым сыстэматычная тэрапія, якую праводзіць твой каапэрант.

У летапіс польска-ярузэльскай вайны ўвойдзе канспіратар, які ўва ўтрыманую ім скрыню ўпусціў першага чалавека з таварам, і нікога больш. Хаця наступныя давалі сыгнал пра свой прыход раней дамоўленым спосабам, ён толькі затрымліваў дыханьне. Бо ня мог ён адчыніць дзверы, калі меў настолькі каштоўны тавар.

Кантора

Калі ты хочаш пазьбегнуць доўгіх тэлефонных размоваў і сустрэчаў у горадзе, патрэбна адчыніць кантору, у якой ты будзеш прымаць сувязных і сталых супрацоўнікаў. Калі кіруеш працай 7–10 чалавек, без канторы заканспіруешся да сьмерці. Будзеш бегаць толькі дзеля таго, каб падтрымліваць канспіратыўныя кантакты, якія пры першай выпадковай аварыі выклікаюць перашкоды ў працы арганізацыі. Натуральна, кантору і паштовую скрыню, як месца сыходжаньня розных ніццяў, трэба ахоўваць.

Схованкі

Захоўвай правіла: схаванае найгоршым чынам усё ж такі лепей, чым навідавоку.

Візыты паліцыі, умоўна кажучы, бываюць трох відаў. Першы від – гэта прыход людзей, якія бегла аглядаюць кватэру. А раптам якая матрыца павелічыцеля ўманцэравана ў друкаваную машынку або хтосьці выкінуў у сьметніцу рамку для афсэтнага друку?

Другі від візыту – гэта сьстэматычны ператрус, які, хочаш ня хочаш, патрабуе прагляду ўсіх кніжак, скрыняў, папераў. Гэта нудная руплівая шматгадзінная праца.

Трэці від агляду – калі паліцыя мае ўпэўненасьць, што ў памяшканьні знаходзіцца склад ці друкарня, – тады ўжо пошукі да пераможнага канца. Тэарэтычна кудаў не бывае – што чалавек схавай, тое чалавек знойдзе.

Практычна «візыты трэцяга віду» здараюцца выключна рэдка, другога – таксама рэдка, а 90 % правалаў пры ператрусах зьяўляюцца вынікам нядбайнасьці ў падпольнай працы: усё ляжыць навідавоку. Часам дастаткова, што загляне да нас суседка, нават не абавязкова даносчыца, проста пляткарка. Замест таго каб верыць у «што-небудзь», падлічвааем рызыку. У момант любога правалу ёсьць шанец штосьці ўратаваць. Важна, каб схованкі ці патаемныя ўваходы-выхады адпавядалі функцыі памяшканьня. Той, хто сваю працу разглядае сур'ёзна, павінен мець дома схованку для дробязяў, куды за некалькі сэкундаў можна б было схавать якую-небудзь невялікую рэч, і іншую схованку – на невялікую колькасць падпольнай літаратуры. Тут ёсьць абавязковае правіла: не закансьпіравацца насмерць. Адзін асобнік якой-небудзь кнігі ці часопісу не стварае ніякай пагрозы. Такую рызыку мы мусім дзяліць зь мільёнамі салідарных грамадзян.

Падпольная літаратура

Падпольная літаратура – гэта мэта і сродак дзеяньня. Яна зьяўляецца спосабам грамадзкай сувязі. Забясьпечвае сувязь паміж падзеленымі кансьпірацыйнай каапэрантамі. Фірмачы могуць праз свой падпольны друк атаесамляць сябе з пэўным інтэлектуальным узроўнем асяродку і палітычным выбарам фірмы.

Падпольная літаратура зьяўляецца для пачаткоўцаў школай падпольнай працы. Страх і яго пераадоленьне можна вымяраць стосамі схаванай і перанесенай падпольнай літаратуры. Сетка распаўсюд-

---

жаньня літаратуры – напачатку галоўная крыніца інфармацыі, грошай, матэрыялаў.

Вытворчасць і распаўсюд падпольнай літаратуры ўводзіць нас у элементарныя правілы падпольнай працы: ізаляванне розных функцыяў (напрыклад, паліграфіі – г. зв. тэхнікай друку), стварэнне скрыняў-шлюзаў (напрыклад, паміж рэдакцыяй і друкарняй), строга абавязковае аддзяленне опту ад розніцы (у распаўсюджванні і забяспечванні).

Варта звярнуць увагу на факт, што з часам нашы кааперанты выходзяць між сабою на прамыя сувязі без дазволу цэнтру. Напрыклад, цэнтар выключае з выкарыстання нейкую аптравую базу з прычыны пагрозы правалу, але старыя сувязі яе кіраўніка з кліентам, які не падазрае пра небяспеку, прыводзяць да таго, што першы трапляе ў кацёл з намерам выканаць джэнтэльмэнскае пагадненне: «Пакінь мне 50 асобнікаў «Малога канспіратара», бо далёка ехаць да новай паштовай скрыні».

Паліцыя

Адносіны падпольшчыкаў з паліцыяй павінны мець значную дыстанцыю. Паліцыя не ўсемагутная і не ўсюдыісная, але таксама не зьяўляецца бандай дурняў з садысцкімі схільнасцямі. Гэта адзін з найстарэйшых у свеце інстытутаў, і яе досвед трэба ацаніць раней, чым аддаючы ёй рэмень і шнуркі як арыштанта.

Паліцыя падобна да іншых устаноў краіны, і тайныя агенты нярэдка «змываюцца» за некалькі хвілінаў да канца працы, аднак у паліцыі трапляюцца і людзі, што маюць прыроджаны інстынкт паляўнічага. У адным гарадку быў, напрыклад, паведамляльнік, які вырашыў выявіць дысыдэнтаў і прагульваўся па вуліцах падчас сканчэння ТВ-праграмаў. Тыя, у каго пасля сканчэння праграмы было запаленае святло, траплялі пад падазрэнне. Цяпер было дастаткова праслухаць пару размоваў, каб вызначыць крыніцу заразы.

На гучасьце, паліцэйскія паводле прызвання сустракаюцца нячаста. Слава паліцыі заключаецца ў рucinнасці і агромністым бюджэце. Нават калі 90% магутнасці фабрыкі МУС вырабляе брак, нават калі на фальшывы выклік туды зьяўляюцца адначасова некалькі дзясяткаў калябарантаў – паліцыя застаецца больш дзейным інстытутам камуністаў, чым партыя або армія.

Факт, што пасля выкрадання «Салідарнасцю» падстрэленага Яна

Наражыяка паліцыя, ня маючы ніякага сьледу, пайшла па ніці тэлефонаў з нататніка, канфіскаванага падчас першай «справы Наражыяка» ў 1980 г., даказвае, што нічога ў яе дасье не губляецца нават празь некалькі гадоў. Таму ўвесь час трэба пралічваць рызыку: ня трэба падымаць гвалт пасья кожнага сыгналу, які сьведчыць пра небясьпеку, але «апёк» павінен выклікаць хаця б каранцін. Тут трэба лічыцца з сур'ёзным запозьненьнем дзеяньняў праціўніка. Паліцыя – не швайцарскі гадзіннічак, а савецкая бюракратычная машына.

ХВОСТ

Сачэньне КДБ бывае розным. Часам мэтанакіраванае («клоп», прымацаваны да аўтамабіля, які дазваляе пільнаваць на адлегласьці; стварэньне «пастоў» у прыватных кватэрах, якія служаць для падслухаваньня і назіраньня), у іншы раз нахабнае, надакучлівае. Яно заўсёды ставіць за мэту пазбавіць нас спакою падчас падпольнай працы. Дакладны хвост дазваляе напацьці на сьляды тваіх кантактаў. Нахабны – разьлічаны на псыхалягічнае дзеяньне – напужаць цябе.

Кансьпіратыўная група дапамагае і пазбаўляе адначасова. Палягчае цяжкасьць сталай рызыкі, выпрацоўвае прывыканьне, памякчае стрэсы, аднак таксама прытупляе пільнасьць. Памылковая ўпэўненасьць, што кансьпіратары больш высокага ўзроўню больш падвергнутыя небясьпечнасьці назіраньня, а табою, маленькім вінцікам, ніхто не цікавіцца. Калі памятаеш пра тое, што заўсёды ў цябе можа зьявіцца хвост, твае шанцы пазьбегнуць сачэньня павялічваюцца. Дакладны хвост – гэта цэлая брыгада з 10–12 чалавек, што перасоўваецца на трох-чатырох аўтамабілях. Калі ты едзеш аўтобусам ці ідзеш пешшу, ён страхуе цябе сьпераду і ззаду.

Калі ты заўважыў сачэньне, першы твой абавязак – пазбавіцца ад хваста, схавацца з вачэй. Найлепш – натуральным і спакойным чынам, каб паліцыя не зарыентавалася, што ты ведаеш пра сачэньне. Горш – выкарыстоўваць хітрасьці, выходзячы праз прахадныя двары, дамы з мноствам выхадаў і складанай планіроўкі, зьмяняць напрамак руху.

Тваёй першай думкай павінна быць – я пагарэў (наколькі і як надоўга – гэтага ты яшчэ ня ведаеш), і гэта павінна скончыцца на мне. Я ня маю права навесыці паліцыю яшчэ на каго-небудзь, не магу нічога выпраўляць пры сьпешцы.

Калі ты пакінуў аўтамабіль, не вяртайся да яго (у іх застанецца твой здымак, адзін на 10 мільёнаў здымкаў тваіх суграмадзянаў, але ня адрас).

Кацёл

Калі паліцыя нападзе на след канспіратыўнай кватэры, яна робіць у ёй кацёл (засаду), гэта значыць пачынае на працягу некалькіх дзён ці нават тыдня дзяжурыць у ёй у тры зьмены, хапаючы тых, хто ўваходзіць у гэтае памяшканьне. Таму кожнае памяшканьне павінна мець някідку, але ўсё ж бачную сыгналізацыю, што перасьцерагала б пра «кацёл». (Лепш за ўсё ўсталяваць сыгналізацыю перад памяшканьнем і непасрэдна перад уваходам.) Працуючы ў падпольлі, памятай, што адчынены дом адчынены і для паліцыі.

Правал

Трэба чакаць правалу, нават у самы нечаканы момант. Добра, калі зь здзіўленьнем, расчараваньнем ці палёгкаю задаеш сабе пытаньне Салжаніцына: «Гэта ўжо?». Трэба памятаць, што яно зьяўляецца толькі адным з доўгага, вельмі доўгага шэрагу.

Пры падключэньні каапэранта да працы трэба абмеркаваць зь ім алібі на выпадак правалу. Падчас вочнай стаўкі з паліцыяй ідэалам становіцца маўчаньне, але ня так ужо і блага – перш чым рашуча адмовіцца ад паказаньняў – даць кароткае (хаця б непраўдападобнае) алібі, якое тлумачыць сытуацыю. Асабліва таму, што паліцыя наогул часта ня ведае, з кім мае справу, і ня варта ствараць вобраз прафэсійнага канспіратара.

Пры арышце трэба памятаць, што чым болей хтосьці рашучы, тым карацейшым будзе для яго фізычнае і псыхічнае ўздзеяньне КДБ. Чым хутчэй яны запэўняцца, што нічога ад нас не даб'юцца, тым хутчэй перастануць мучыць. Ведаючы вопыт мінулага, можна прывесці мноства прыкладаў людзей, якія рашуча адмаўляліся ад паказаньняў і былі вызваленыя з-пад арышту РАНЕЙ за тых, якія іх «сыпалі».

Пасьля праходу праз браму следчага ізалятару неабходна на час забыць пра ўсё, што страціў і, магчыма, надоўга. Пачнецца другі этап барацьбы, які зьяўляецца найцяжэйшым выпрабаваньнем нашай годнасьці, веры ў чалавека і чалавечую салідарнасьць.

Адсідка

Нават адзінокія, ізаляваныя, пакараныя карцэрам за кантакт з таварышамі, «рэсацыялізаваныя» службай турэмнай аховы, мы можам быць моцнымі ўспамінамі, верай у тых, хто нам паверыў, застаўся з намі і цяпер змагаецца за нашу свабоду. Праходзячы праз браму тур-

---

мы, неабходна падумаць, што ўсё пачынаецца зноў, а ня тое, што прыйшоў канец.

Сядзец у турме трэба вучыцца. Ёсць людзі – выдатныя таварышы ў барацьбе, працы і забаве, але пакутлівыя ў якасці сукамэрнікаў. Закрыты сьвет камэры патрабуе паніжэньня рэгістру, глушэньня агрэсіі, не надзяляць увагі сваёй асаблівасьці ці тэмперамэнту. Патрабуе больш такту, ураўнаважанасьці, кантролю эмоцыяў, чым утрымліваецца ў любым кодэксе свабодных людзей. Трэба ўмець сядзец, каб не парушыць спакойнай атмасфэры сукамэрнікаў. Трэба складаць сабе плян на дзень, навізаваць дысцыпліну заняткаў, падпарадкаваць сябе ўнутраным абмежаваньням, каб зьнешнія абмежаваньні (турэмныя правілы, ціск сумеснага жыцьця зь людзьмі, якім нельга верыць да канца, і г. д.) не зламлі нас. У лістах да родных нельга занадта раскрывацца, пісаць, пра што і пра каго хвалюем, – іх чытае наш сьледчы, а ня толькі турэмная цэнзура.

Боль

Больш за ўсё людзі баяцца болю і адзіноты. І тое, і другое асацыюецца з найгоршым, з тым, што ліквідуе сувязь паміж людзьмі. Аднак фізычны боль можна ўявіць. Кожны з нас час ад часу яе адчувае: ламае руку, ідзе да стаматоляга, кладзецца на апэрацыю. Адзінае, што ты не павінен даваць згоды на гэты боль: гэта ня боль па асабістым выбары, чалавек проста зьміраецца з сваім лёсам.

Арышт, турма, катаваньне, біцьцё – гэта боль і адзінота, на якія чалавек павінен рашыцца сам. Спачуваньне зламаным і пакутнікам, спачуваньне чалавечаму падзеньню і слабасьці ня можа быць дазволам, дадзеным звыш «у імя дараваньня, бо невядома, што кожны з нас раскажа, калі яму пачнуць вырываць пазногці». Аднак ніхто пазногцяў не вырываў, а адмовіўся ён ад сябе ў выніку адной размовы перад сталом КДБэшніка, «таму што мае жонку і дзяцей». Дык вось, наша салідарнасьць – гэта салідарнасьць адносна іншых людзей, якія таксама маюць жонак і дзяцей.

Культура

Барацьба з чырвонымі зводзіцца да сутыкненьня ў сфэры, якую шырока разумеем як культуру. Кінуты ў наш бок выклік гучыць так: хто хутчэй – мы ці апарат прымусу і гвалту – паддасца саветызацыі? Не ўспрымай прымітывізм і хамства як глупства. Не недаацэньвай працў-

---

ніка, памятай, што наш КДБ зьяўляецца малодшым братам усесаюзнага (расейскага) КДБ. Гэтая традыцыя ніколі не памірае зусім: сілаю і слабасцю чырвоных зьяўляецца іх бюракратычная руціна. Мы абавязаны іх перамагчы ў сферы культуры: хутчэй уводзіць інавацыі, вынаходзіць новыя патэнты падпольнай працы, прыводзіць да разгубленасці камуністаў праз стварэнне ім чарговых палёў барацьбы. Хтосьці, хто на пачатку польска-ярузэльскай вайны разаслаў ліст з вайсковым штампам, які заклікаў часова ўстрымацца ад рэпрэсіяў у адносінах да дзеячоў «Салідарнасці», перамог чырвоных інтэлектам. Савецкую машыну нярэдка закліноўвае ад адной пясчынкі.

Страх

Апошняя вайна паказала, што адна справа – насіць значку «Салідарнасць», але зусім іншае – падтрымаць яе справай. Калі хтосьці прапаўнае сваё памяшканне ў якасці паштовай скрыні і пры гэтым пытаецца: «Гэта надоўга?» – можаш быць упэўнены, што праз пару тыдняў ён пачне даваць расколіну і, пераконваючы ў «правале», распавядзе табе нейкую гісторыю пра падазроных тышаў, што круцяцца вакол.

Страх амаль ніколі не праяўляецца ў форме заявы «Не хачу гэтага рабіць, таму што баюся». Чалавек, які баіцца працаваць у падпольлі, наагул рацыяналізуе свой страх і рэагуе агрэсіяй на тых, хто паставіў яго перад неабходнасцю драматычнага выбару. Падпольшчыкі абвінавачваюцца ў «піянэрскіх гульнях», у адсутнасці ці лішку ветлівасці, у тым, што ня маюць часу пагаварыць на трывіяльныя тэмы, або наадварот – абвінавачваюцца ў тым, што сядзяць і сядзяць, нібыта толькі і чакаюць КДБ...

Людзі з заечым сэрцам агульнымі фразамаі кажуць пра неабходнасць захавання народнай эліты – і няцяжка здагадацца, што менавіта сябе лічаць гэтымі найлепшымі, безь якіх Радзіма не абыйдзецца ў будучым, пра маральны супраціў, лепш за ўсё бачны для праціўніка, пра тое, што ўсялякая хітрасць ураўноўвае нас з хітрым праціўнікам... Пры гэтым трэба быць гатовым да таго, што гэтыя рацыяналізацыі асабістага страху нараджаюцца ў пакутах і авалодваюць намі паступова. Нейкі чалавек тыднямі сьцьвярджаў сабе, што збіраецца данесці на суайчыльніка, які займаўся прастытуцыяй, хоць насамрэч рыхтаваўся выдаць... Царква асуджае гвалт, і тыя, хто насамрэч працуюць у падпольлі, таксама баяцца, але замест таго, каб апрацаваць на свой страх годныя маскі, спрабуюць перамагчы яго салідарнасцю і братэр-

---

ствам. Людзі, якія абсалютна ня ведаюць страху, – самыя небяспечныя супрацоўнікі, але, на шчасьце, яны рэдкія.

Містыфікацыя

Па магчымасьці спрабуй вызначыць сфэру сваёй кампэтэнцыі і тое, што канкрэтна ты выконваеш у яе рамках. Калі А, Б і В перад размовай ня вызначаць, хто што павінен рабіць і пад чым кіраўніцтвам, то прынцып «налепш меней ведаць» можа прывесць да таго, што несьведома прыкладзеш руку да ўзьнікненьня якой-небудзь містыфікацыі. Для кагосьці станеш кімсьці зь «яго людзей», хтосьці павышэй будзе дабудоўваць твае замкі на пяску, магчыма таксама, што, ня кажучы да канца чаго-небудзь у імя каньспірацыі, павялічыш колькасць інфармацыйных шумоў. Калі зьяўляешся пасярэднікам у якім-небудзь кантакце, які служыць бяспецы больш высокага арганізацыйнага зьявляна, імкніся канкрэтызаваць інфармацыю, якую перадаеш, з тым каб не ўзьнікала неабходнасьць удакладняць яе праз кантакт зацікаўленых бакоў. Напрыклад, сыгнал тыпу «КДБ усё ведае аб Іксе» можа толькі перашкодзіць працы Ікса.

Маніі

Дэманстратыўная сочка КДБ, а таксама страх перад усюдыснай паліцыяй можа прывесць да навязьлівай ідэі акружэньня з усіх бакоў. Акрамя маніі перасьледу, якая лёгка ўзьнікае ўва ўмовах паляваньня на людзей, варта абараняцца ад людзкой мудрасьці, якая зводзіцца да сьцьвярджэньня, што ўсё зьяўляецца правакацыяй: той, каго яшчэ не схопілі, толькі таму «ходзіць на свабодзе», бо ўладам гэта выгадна.

Адмаўляючы рэальнасьць таго, што мы робім, мы самі сябе кастрыруем. Гэта прыём, да якога зьвяртаецца грамадзтва без усялякіх дзеяньняў з боку паліцыі. Ацэнка рэчаіснасьці ў катэгорыях вялікай змовы (імперыялістаў, Камінтэрну ці жыдамасонаў) ці вялікай правакацыі (маскалі, якія прагнуць, каб мы зарэзалі сябе ўласнымі рукамі, КДБ, які пусьціў партыю ў лібэралізацыю, каб яе скампрамэтаваць, ці войскі, якія... і г. д.) мае характар маніякальны.

Балбатлівасьць

Старая прымаўка кажа: балбатун горшы за даносчыка. Бо балбатуна цяжэй выявіць, пляткар не бярэ на сябе ніякай адказнасьці. Таму калі робіш заўвагі пра падпольную працу, пазбаў іх ад дэталюў, якія дэ-

---

канспіруюць каго-небудзь, а тым болей не давай з разьбегу якіх-небудзь прозьвішчаў і адрасоў. А найперш – па-за колам найбліжэйшых супрацоўнікаў не вядзі так званых вольных размоваў. Іншая прымаўка часу апошняй вайны кажа: «Нават найлепшы канспіратар на нейкі час, як халадзільнік, павінен размарозіцца». Аднак істотна, каб пры размарожваньні ён ведаў, на якой кухні гэта адбываецца і ці прысутнічаюць пры гэтым свае. Тайна, якую найперш трэба захоўваць у падпольнай працы, гэта структура арганізацыі і ананімнасць падпольшчыкаў. Асобныя людзі, пайманьня зь якім-небудзь таварам, пакуль самі не прагаварацца пра сваё становішча ў арганізацыі, маюць адносна высокія шанцы выйсці сухімі з вады – г. зн. зь невялікім прысудам. І сваёй рашучасьцю выратуюць дзясяткі таварышаў.

Свабода

У 1944 г. палякі і іншыя народы Ўсходняй Эўропы былі пазбаўленыя правоў. Ступень бяспраўя ў розныя пэрыяды была розная, бо няма нічога больш элястычнага, чым «сацыялістычны правапарадак». 13 лютага 1981 г. зьяўляецца толькі асаблівым выпадкам гэтай агульнай праўды камунізму: бяспраўе было афіцыйна прызнанае ў якасьці закону ваеннага становішча. Пры камунізьме адно дакладна: межы нашай свабоды з пачатку і да канца залежаць ад ступені нашага супраціву. Гэта павінен памятаць кожны, хто стаў на шлях апазыцыйнай дзейнасьці. Згодна з тлумачэньнем марксістаў, свабода – гэта ўсьвядомленая неабходнасьць нашай няволі. Мы лічым, што свабоды маюць ня столькі, колькі даюць, а столькі, колькі мы самі яе возьмем. Калі не пачнём будаўніцтва свабоднага грамадзтва з асобы, якая вучыцца здабываць сабе свабоду, то пасля перамогі над камуніякамі мы зноў вернемся на першыя старонкі гэтай кніжачкі. Таму змагаемся ня толькі за перамогу над камунай, але і з камунаю ў нас саміх.

Напачатку кожнаму цяжка працаваць у падпольлі. Усе баяцца, калі ўпершыню бяруць пачак такіх кніжак, як гэтая, і павінны аднесці іх да незнаёмага чалавека, які напэўна баіцца ня менш за першага. Аднак калі абодва пераадолеюць страх, гэта будзе адпавядаць таму, быццам яны самі выламалі дзьверы сваёй турмы, у якую іх замкнулі. Пасля выламваюць наступныя і наступныя. Усьміхаюцца адзін аднаму. Таму што свабода ня тое, у што дастаткова верыць. Неабходна яе практыкаваць.

[...]

ГУЛЬНЯ Ё СЪЛЕДЗТВА

Прапаноўваю табе згуляць у сьледзтва. Зыходныя прынцыпы проты: ты затрыманы (а пасья арыштаваны) у сувязі з сваёй дзейнасьцю ў падпольлі. Ты не адзін, разам з табой арыштавалі групу тваіх пап-лечнікаў. Юрыдычнае азначэньне ня важнае (пад сьледствам яно, як правіла, мае папярэдні характар).

Я – сьледчы, прызначаны маім начальнікам для допыту менавіта цябе. Сьледства зьяўляецца барацьбой за інфармацыю. Вядома, інфармацыю на тэму дзейнасьці тваёй групы мы сабралі апэратыўнымі мэтадамі (сачэньне, падслухваньне, праз агентаў, якія дзейнічаюць у тваім асяродку); нягледзячы на вялікія тэхнічныя магчымасьці, апэратыўны матэрыял, аднак, як звычайна, ня поўны. Але што больш важна, яго нельга выкарыстоўваць як доказ у судовым паседжаньні. Суд ня прыме ў якасьці доваду здымкі, якія зрабіў наш агент (стаіш каля дому з Ёксом), стужкі з запісам падслуханай тэлефоннай размовы.

Для суду істотным доказам будзе выключна прызнаньне аднаго з вас дваіх або паказаньні трэціх асобаў, якія ведалі пра вашы ўзаемасувязі. Значыць, патрэбны твае паказаньні, фармальна і ў адпаведнасьці з працэдурай, надрукаваныя на друкарскай машынцы, на блянку пэўнай формы, з тваім подпісам на кожнай старонцы. Яны патрэбныя ня толькі для таго, каб падрыхтаваць судовы працэс, у якім ты, Ёкс і астатнія асобы будзеце асуджаныя і прыгавораныя. Ці дойдзе справа да суду і каго ў ім у рэшце рэшт будуць судзіць, ад нас мала залежыць: такога кшталту рашэньне ў нашай сыстэме палітычнае, а не паліцэйскае. Фармальна-прававая разьвязка тваёй справы ў вялікай ступені будзе залежаць ад неспрадбачанай палітычнай каньюнктуры. Аднак твае паказаньні патрэбныя нам ня толькі дзеля таго, каб цябе асудзіць. Нам таксама трэба павялічыць нашыя паліцэйскія картатэкі любой інфармацыяй аб людзях, якія займаюцца апазыцыйнай дзейнасьцю.

Нам трэба таксама разбурыць сувязі з тваімі таварышамі.

Праграма-максымум – гэта палажэньне, калі ты выйдзеш адсюль у якасьці нашага супрацоўніка (што насамрэч можам арганізаваць). Аднак будзе дастаткова, калі выйдзеш адсюль скампрамэтаваным чалавекам, што даў паказаньні, якія абцяжарваюць тваіх сяброў. Дастаткова, калі выйдзеш зламаным чалавекам, з пачуцьцём жыцьцёвага

краху і бессэнсоўнасці далейшага ўдзелу ў апазыцыйнай дзейнасці. Таму нам так патрэбныя твае паказанні.

Да гэтага часу ты ўпарта маўчыш. Я буду старацца вымусіць цябе гаварыць. Я маю шмат часу, а час працуе на маю карысць. Адзінота, стрэс, абумоўлены знаходжаннем у турме, паступова здымаюць тваю несаступлівасць. Я маю вялікі службовы досвед: умею карыстацца ветлівасцю і крыкам. Ведаю, калі частаваць цыгарэтай, а калі ляпаць кулаком па сталe. Твае псыхалогічныя рэакцыі па вяртанні з допытаў мне добра вядомыя. Мяне інфармуе твой сукамэрнік, які працуе на КДБ у якасці агента ў камэры. Натуральна, ты не настолькі неасцярожны, каб яму даверыцца, але ня здолееш прыкідвацца, што сьпіш, калі ты пакутуеш ад бяссонніцы, чытаць, калі цябе ахоплівае панічная гонка думак. У рэшце рэшт, усё ж такі шмат зь ім гаворыш – значна больш, чым табе падаецца.

Саманадзейны ў нейкай каштоўнасці (цалкам мне чужой і вартай нагадвання толькі ў той ступені, у якой яна можа быць выкарыстаная ў якасці аргумэнту, які перапыняе тваё маўчаньне), ты думаў, што ОРГАНАМ будзе цяжка весці сьледства па тваёй справе, якая для цябе была натуральным чынам чыстая. Твая ідэалёгія і твая мараль – адпаведным чынам выкарыстаныя спэцыялістам, якім я зьяўляюся, – у сьледчай сытуацыі могуць быць ужытыя для размякчэння цябе. Пакарываемся імі тады, калі станецца так, што ня будуць дзейнічаць твае прымітыўныя эгаістычныя інстынкты – страх перад турмой і жаданьне хутчэй выйсьці адсюль. Калі не пачнеш даваць паказанні, абараняючы сябе, – можа быць, захочаш абараняць іншых, абараняць справу, даказваць чысьціню сваіх намераў і мэтадаў барацьбы. Любы мэтад добры. Размова ідзе пра тое, каб ты пачаў даваць паказанні.

А вось узоры, якім чынам я буду з табою размаўляць. Я буду карыстацца старымі, праверанымі прыёмамі. Нават дзіўна, што на 90 % яны эфэктыўныя.

Адчуй сытуацыю. Не чытай у сьпешцы. Рабі паўзы пасля кожнага майго аргумэнту. Можаш карыстацца мэтадам псыхадрамы. Папрасі таварыша сыграць маю ролю. Друкаваныя словы няхай ператворацца ў голас сьледчага. Правер свае псыхалогічныя рэакцыі. Адкінь усялякае жаданьне весці палеміку, пераўпэўніваць мяне, тлумачыць мне. Заставайся маўклівы.

Пасля абдумай тыя выпадкі, у якіх ты зрэагаваў востра эмацыйна. Прадумай ці абмяркуй зь сябрам прычыны, дзеля якіх нават у гэтых

найцяжэйшых для цябе варунках – варта было маўчаць. Магчыма, гэта табе калі-небудзь спатрэбіцца.

1. Калі ты не дасі паказаньняў пра тое, што я ў цябе пытаю, – на жаль, мы будзем вымушаныя цябе затрымаць. Калі ты хочаш пайсьці адсюль дадому – прашу даць простую інфармацыю: ад каго ты атрымаў гэтыя ўлёткі?

2. Твая справа нескладаная і толькі з прычыны асабістай упартасьці ты вінаваты, што пракурор вырашыў цябе затрымаць. Такіх простых спраў аб улётках у нас насамрэч мноства. Мы ж ня можам арыштоўваць усіх затрыманых з улёткай. Як органы перасьледу, мы ведаем, што тыя, хто адразу нам скажа, адкуль, дзе, ад каго атрымалі ўлёткі, не настолькі задзейнічаныя ў распаўсюджваньні ўлётак, каб варта было іх арыштоўваць. Нас цікавяць тыя, хто працуе оптам, а не ў раздроб. А аптавікі наогул адмаўляюцца ад паказаньняў. Так, як і ты. Пасядзіш для пачатку тры месяцы – тады вырашыш даваць паказаньні.

3. Ты атрымаў санкцыю пракурора, таму што не хацеў казаць. Я зачытваю табе паказаньні Ікса. Ты яго выдатна ведаеш. І ты ведаеш, што яго ўдзел у вашай дзейнасьці быў большым, чым твой. Ікс на дадзены момант на свабодзе.

4. Любы пракурор і любы суд расцэняць тваё маўчаньне як абцяжваючыя абставіны. Гэтаму адпавядае параграф у кодэксе. Пра тое, што суд пры вызначэньні пакараньня бярэ пад увагу паводзіны абвінавачанага пасля ўчыненьня злачынства, а значыць, шчырае прызнаньне віны, раскрыцьцё органам абставінаў сваёй злачыннай дзейнасьці і г. д. Гэта заўсёды можа быць падставай для спынення часовага арышту, закрыцьця справы, а ў сытуацыі, калі дойдзе справа да суду, гэта зьяўляецца гарантыяй, што атрымаеш мінімальны тэрмін (напрыклад, з адтэрміноўкай выкананьня). І для суду ня будзе ўсё роўна, ці пачаў ты даваць паказаньні адразу альбо празь некалькі месяцаў з пачатку сьледзтва.

5. Маўчыш, герой. Жарэш народны хлеб, а цяпер маўчыш, як вораг. Мы тут размаўляем з табой таму, каб аддзяліць тых, хто жадаў добра для краіны, ад ворагаў, але быў выкарыстаны сапраўднымі ворагамі. А ты – вораг, і з такімі, як ты, мы разьлічымся раз і назаўсёды. Выйдзеш такім як ёсьць, абарванцам.

6. Спадарыня, вам 30 гадоў, у вас двое дзяцей. У нас шмат матэрыялаў, якія абцяжарваюць вашу віну. Можам вас або абвінаваціць у распаўсюджваньні прафсаюзнай прэсы, альбо ўва ўдзеле ў злачыннай ар-

---

ганізацыі, якая мела за мэту звяржэньне існага ладу. У другім выпадку вас будзе судзіць ваенна-палявы суд. Як мінімум, вам сьвеціць 5 гадоў. А вы ведаеце, што для жанчыны ў турме гэта значыць штосьці іншае. Калі вы выйдзеце, будзеце састарэлай жанчынай. І запытайце сваіх сукамерніц – тых, хто прыйшоў з турмаў, – колькі жанчын зь пяцігадовымі прысудамі маюць да каго вярнуцца. Я, натуральна, маю на ўвазе мужа. Можа, гэта выстаўляе нас не ў найлепшым сьвятле, але гэта жыцьцё. Так можна лягчэй заключыць простую дамову: вы нам распавядаеце ўсё пра свае сувязі ў рэгіёне, мы гэта пакідаем у сябе, а вам арганізуем справу аб распаўсюджваньні ўлётка Свабоднага прафсаюзу. І тады вы маеце шанец выйсці з залі суду – атрымаеце два гады з адтэрміноўкай выкананьня ці штосьці ў гэтым родзе.

7. Я цытаваў вам, спадар, фрагмэнты паказаньняў іншых асобаў, арыштаваных па той самай справе. Вашыя калегі настолькі пачцівыя, што прызналіся ўва ўсім, што ўчынілі. Можна зь імі не пагаджацца, але нельга адмовіць у павазе. Вы ж звычайны баязьлівец.

8. Пасьля вочнай стаўкі з Іксом у вас, напэўна, не засталася сумневаў, што вашыя калегі даюць нам дастаткова шчырыя прызнаньні. І не сумнявайцеся, што вы ўсё ў нас у поўным камплекце. Дасьведчаныя рэцыдывісты правільна сьцьвярджаюць – вы атрымаеце магчымасьць паразмаўляць зь імі ў турме, – што ўсялякая справа, у якой ёсьць судзельнікі, заўсёды наперад прайграная ў момант арышту. Групу заўсёды ўдаецца разгаварыць. Гэта, будзьце ўпэўненыя, апраўдваецца і ў справах аб шпіянажы, і ў афэрах гаспадарчых, і ў справах валютных. І да вашага ведама, у любой справе арыштаваньня, рана ці позна, пачынаюць гаварыць. Напрыклад, у вашай групе загаварылі ўсе. Толькі вы не рашаецеся, і гэта будзе вам дорага каштаваць. Бо, як бачыце, усе ў рэшце рэшт жадаюць уратаваць сваю шкуру. А абараняючы сваю шкуру, перакідваюць сваю адказнасьць на сугаварышаў. І той, хто маўчыць, становіцца ўсё болей абцяжараным паказаньнямі іншых, а калі нарэшце рашаецца гаварыць – ужо позна. Суд заўсёды верыць таму, хто першы даў паказаньні. Таму вернемся да фрагмэнту паказаньняў вашага калегі Ікса, які сьцьвярджае, што гэта вы даручылі яму арганізацыю паштовых скрыняў для кантактаў у Горадні, Берасьці, а таксама арганізацыю кансьпіратыўных сходаў з удзелам духоўных асобаў...

9. Спадарыня напэўна ня любіць свайго дзіцёнка, бо аддае перавагу сядзець у турме замест таго, каб заняцца ім. А дзіцёнак плача цэлымі днямі і ходзіць па суседзях, бо баіцца заставацца адзін дома. Відаць,

---

давядзецца пазбавіць вас бацькоўскіх правоў, бо па гэтым канале праходзілі матэрыялы, якія маюць значэнне для бясьпекі краіны. Калі вы не жадаеце атрымаць справу аб шпіянажы – маеце толькі адзін спосаб гэтага пазьбегнуць: указаць асобу, ад каго вы атрымалі гэтыя матэрыялы. Калі гэты чалавек дасьць паказаньні, што гэта былі нейкія газэткі, то на наступны дзень вы будзеце вольныя.

10. Давайце згуляем з адкрытымі картамі. Мы ведаем, што вы перадавалі пэўныя матэрыялы за мяжу. Мы ведаем пра гэты канал перакідкі. Са звестак контравыведкі мы таксама ведаем, што праз гэты канал праходзілі матэрыялы, якія маюць значэнне для бясьпекі краіны. Калі вы не жадаеце, каб мы завялі справу аб шпіянажы – маеце толькі адзін спосаб гэтага пазьбегнуць: назваць асобу, ад якой вы атрымалі матэрыялы. Калі гэты чалавек дасьць паказаньні, што гэта былі нейкія газэткі, то на наступны дзень вы будзеце вольныя.

11. Мы ведаем, што вы дзейнічалі з ідэйных і маральных меркаваньняў. Людзі, што ўцягнулі вас у гэтую дзейнасьць, пэўныя рэчы для вас перабольшылі, выкарысталі вашу даверлівасьць, адсутнасьць досведу і імкненьне да нейкага аўтарытэту. Зрэшты, мы таксама згодныя, што ўлады ня мелі рацыю да лістапада – і ня толькі да лістапада. Толькі і ўсяго, што вы сталі іх зброяй і не ўяўляеце, што гэта за людзі, якія іх палітычныя мэты, якія іх сувязі і знаёмствы. Ці ведаеце вы, напрыклад, што такі паважаны вамі кіраўнік рэгіянальнай групы ў сталінскія часы быў перакананым атэістам, у часы Гамулікі – агентам Візэнталя, што той тып мае рахунак у заходніх банках, езьдзіць на «мэрсэдэсе» і забяспечаны да канца жыцьця. І нават той, здавалася б, сьціплы Ікс – ваш непасрэдны начальнік, хіба ён калі-небудзь казаў вам тое, колькі даляраў і ад каго атрымаў цяпер, падчас ваеннага становішча, на гэтую вашу дзейнасьць? Вам канкрэтныя доказы?

12. Спадарыня мае дзяцей? Я ўжо забыў. Не? Гэта добра, гэта вельмі добра, што менш людзей будзе пакутаваць! Аднак з другога боку, калі вас напаткае клімакс, тады для вас усё будзе страчана.

13. Вы разумееце, што матэрыялы, сабраныя сьледзтвам, дазваляюць абвінаваціць вас у шпіянажы і неадкладна перадаць справу ў ваенны суд? Вы ведаеце, што на прадпрыемствах Ікса ўвесь час выраблялася зброя? Вы ведаеце, што рабілася ў аддзеле П-8? Вы ня ведаеце? Затое мы ведаем, каму з П-8 перадавалі грошы. І пасылкі. Гэта называлася нібыта «дапамогай для рэпрэсаваных». Ды вы ня маеце ўяўленьня пра пэўныя ўзаемасувязі. Гэта выбрыкі выведвальных службаў – і мы

запэўніваем, што любая выведка заплаціць любыя грошы за такую нявінную інфармацыю, як прозьвішчы і адрасы асобаў, звольненых за парушэньне працоўнай дысцыпліны з аддзелаў вытворчасці ўзбраеньняў. Нават за г'янства. А тым болей за забастоўку. Бо для любой выведкі гэта патэнцыйныя агенты. І вы прымалі ўдзел у тым, што было звычайнай вэрбоўкай агентаў. Мы толькі ня ўпэўненыя – вы прыкідваліся дурнем ці былі настолькі наіўным, што вамі карысталіся як сродкам у звычайнай бруднай шпіёнскай працы? Хіба мы шмат ад вас патрабуем? Жадаем ведаць – але дакладна, з падрабязнасьцямі, – хто акрамя вас на гэтым прадпрыемстве арганізаваў гэтую дапамогу для рэпрэсаваных. Бо калі гэта звычайная дапамога, то за гэта нікому нічога ня будзе, так што можаце маўчаць далей. І будзьце асьцярожныя, пасля выхаду адсюль – што, зрэшты, адбудзецца няхутка – вас змогуць зьбіць на пераходзе ці знайсці ў сваёй кватэры з усімі прызнакамі самазабойства. Выведкі ўмеюць гэта інсцэнаваць.

14. Мы ведаем, што неаднаразова Ікс перадаваў вам пэўныя сумы грошай, зь якіх вы павінны былі частку перадаць на стварэньне пунктаў афсэтнага друку, частку ж перадаць на дапамогу для сем'яў арыштаваных. Ікс шчыры ў размовах з намі і да дробязяў дакладны. Мы нават ведаем, у якой колькасьці і дзе ён мяняў грошы. Ікс скардзіўся, што вы ніколі не давалі справаздачы за гэтыя грошы. Вы не жадаеце казаць, колькі і каму вы перадалі. З пункту гледжаньня прапаганды нам будзе прасьцея паказаць вас у судзе як звычайнага падманшчыка ці махляра. Атрымаецца выдатненькая справа з прысваеньнем круглай сумы састарэлым плэйбоям, які ў сваёй установе рабіў выгляд падпольнага дзеяча. А сьведкі на тое, што вы спусьцілі грошы, выдаткаваныя на друк, у начных бардэлях, у нас заўсёды пад рукой. Вы, відаць, ведаеце, што кожная другая прастытутка працуе на нас. Карацей кажучы, перад вамі выбар: даць патрэбныя паказаньні і сесьці на лаву падсудных у працэсе падпольнай «Салідарнасьці» разам зь людзьмі, якія маюць нейкую палітычную вагу, ці... Ці праз сваю дуркаватую ўпартасьць забяспечыць сабе маленькі, ціхі працэсік з гарадзкімі прастытуткамі з начных бардэляў у якасьці сьведкаў абвінавачаньня. Прапаную яшчэ раз гэта абдумаць.

15. Маўчаньнем вы шкодзіце ня толькі сабе, але і ўсім астатнім. На папцы з улёткамі, якая была знойдзена падчас вобшуку ў вашай кватэры, запісаны тэлефон спадарыні Н. Мы яе затрымалі. Як вы ведаеце, яна асоба псыхічна няўстойлівая. Цяжка гэтаму здзіўляцца – дома

пакінула малага дзіцёнка. Мы атрымалі ад яе паказаньні і да раніцы будзе вырашана, атрымае яна санкцыю на арышт або будзе выпушчаная пад залог. На жаль, яе тлумачэньні прымітыўныя і сьлізкія – пракурор будзе схільны прымяніць арышт, баючыся ашуканства. А вы яму дапамажыце прыняць рашэньне, калі не жадаеце адказваць на протыя пытаньні – адкуль у вас яе тэлефон і што вас зь ёю звязвала?

16. Як вы добра разумеете, мы арыштавалі вас, спадарыня, дзякуючы паказаньням спадарыні Н. Вы ж ведаеце, што яна заўсёды была асобай псыхічна няўстойлівай. Пасьля дачы шчырых, вычарпальных паказаньняў нечакана зламалася і спрабавала скончыць жыцьцё самагубствам. Псыхіятар паставіў дыягназ – дэпрэсія, і цяпер яна знаходзіцца ў спэцадзяленьні для падсудных. Вы ведаеце, спадарыня, там дастаткова цяжкія ўмовы, нават для здаровых людзей. Мы абое ведаем, што менавіта вы ўцягнулі сваю сяброўку ў антыдзяржаўную дзейнасьць і ў вашай арганізацыйнай структуры вы былі ў пэўным значэньні яе начальніцай. З усімі наступствамі, у прыватнасьці маральнымі, якія з гэтага выцякаюць. Калі б мы мелі вашыя паказаньні, ну проста паказаньні, то ўдзел гэтай псыхічна хворай дзяўчыны зводзіўся б да некалькіх выездаў у суседнюю вобласць (па вашым загадзе) і да нерэгулярнай дапамогі пры транспартаваньні літаратуры, дык насамрэч мы маглі б яе зараз выпусьціць. Мы таксама не зацікаўленыя ў турэмных самазабойствах, а з гэтай дзяўчынай можа здарыцца рознае... Так што давайце дамовімся. Спыненьне часовага арышту знаходзіцца ў вашых руках.

17. Спадар, ваша нявеста арыштавана па гэтай самай справе, спрабуе вас абараніць. Даўно дае паказаньні. Мы вам зачытвалі ўрывак зь яе тлумачэньняў. Бо як прывыклі дзейнічаць у гэтых сытуацыях жанчыны – перабольшвае свой удзел у справе, бярэ на сябе тое, што, вядома, было вашай дзейнасьцю, атрымоўвае такім чынам вялікі тэрмін. Можа, у рэшце рэшт, вы паставіцеся да яе паказаньняў крытычна, але самі бачыце, што яна ўсё блытае. Ня кожны такі псыхічна ўстойлівы, як вы. А з другога боку, скажу вам па-сяброўску, хаця, можа, і не павінен гэтага рабіць, назіраньне з асабістай практыкі. Вы гуляеце ў карты? Ну так скажыце, каму лягчэй виставаць – таму, хто лепш гуляе, ці таму, хто гуляе горш? Калі б вы былі разумным гульцом, вы б вялі гэтую гульню. Так, каб я мусіў дапытваць вашу нявесту, падрыхтаваны ўжо вашымі паказаньнямі, а не наадварот. Зрэшты, навошта я вам гэта тлумачу? Высакародных учынкаў вы ня робіце. Часта нават сутэнэры выраша-

---

юць такога кшталту дылемы маральнага характару больш рыцарскім спосабам. Герой падпольля, чорт вазьмі! Спакойна чакае, пакуль жанчына за яго атрымае прысуд.

18. Спадар ведае, што антыдзяржаўныя матэрыялы мы знайшлі ня ў вашай прыватнай кватэры (якой у вас няма), а ў кватэры вашых бацькоў. Вы ведаеце, дзе і на якой пасадзе працуе ваш бацька. Вы не жадаеце нам паведаміць, адкуль гэтыя матэрыялы там узяліся? Тым самым вы дазваляеце дапусьціць, што яны ў аднолькавай ступені маглі належаць вашаму бацьку. І мы вырашылі гэта праверыць. Толькі пасья гэтай праверкі, вы ж у гэтым не сумняваецеся, ваш бацька стане апошнім чалавекам. Здаецца, яму засталася два гады да пэнсіі, ці ня так?

19. Вы інтэлігентная маладая жанчына. Паспрачаемся, што вы маеце пэўную ідэалёгію, нейкія погляды, нейкую праграму. Затое падчас сьледзтва вы паводзіце сябе, як поўная ідыётка. Штосьці ўзяла, штосьці прынесла, з кімсьці сустрэлася. Гэта вядома з паказаньняў іншых. Аднак тыя, іншыя, пры дачы паказаньняў неяк паказваюць сябе. Напрыклад, Ікс напісаў нам сваё поўнае палітычнае крэда. І ён на сваім працэсе выступіць як дзяяч. А вы на гэтым працэсе паўстанеце яго каханкай, якую ён выкарыстоўваў у якасьці кансьпіратыўнай дзяўчынкі на пабягушках. Ня ведаю, ці падабаецца вам гэтая роля.

20. Вашы сябры з гэтага, як вы кажаце, «падпольля» ўвесь час паводзілі сябе як дылетанты. Не трымаліся правілаў кансьпірацыі. Вы вінаватыя ў іх глупствах і неасьцярожнасьцях, бо вас так хутка арыштавалі. Мы ведаем, што вы значна лепш – арганізацыйна і прафэсійна. Калі б гэтая група працавала згодна з вашымі прынцыпамі (пра што мы ведаем дзякуючы паказаньням Ікса) – значна цяжэй было б вас выкрыць. Вы – прафэсіянал высокага ўзроўню, і мы ўмеем цаніць прафэсіянала. На жаль, вы звязаліся з бандай саплякоў. І вы бачыце – працэс вашай групы (як і іншыя працэсы) калісьці стане матэрыялам для гісторыка. І будучы гісторык ацэніць вас або як арганізаванае, палітычна мудрае падпольле, або як слабакоў. І ці захочаце вы рэканструяваць арганізацыйныя прынцыпы вашай сеткі распаўсюджваньня падпольнай літаратуры?

21. Так што гэта вы будзеце тым другім эшалонам, які бутэлькамі з палівам будзе зьнішчаць войскі і міліцыю? Не абарочвайся. Мае калегі нічога ня робяць, толькі стаяць. Мы маем час. Ну, хто гэта табе даў?

22. У вас перад носам брашурка. Што гэта, на вашу думку? Хто гэта

напісаў? Зь якой мэтай? Вы маўчыце? Вас вучылі маўчаць. Рознымі мэтадамі. Некалі існавала такая інструкцыя пра тое, як уставаць і сядзець, выпіскі з кодэксу з скажоным тлумачэньнем законаў. «Грамадзянін і служба бясьпеку». Вось гэты тэкст. Вы ведаеце, што гэта? Звычайная шпіёнская інструкцыя. Тэкст інструкцыі, якая павінна дапамагчы ў выпадку правалу. Вы ведаеце, на падставе чаго гэта было распрацавана? Вось фатакопія, якую наша контрразведка атрымала ў адным з цэнтраў амэрыканскае выведкі – Усходнеэўрапейскім сэктары. «Sensitivity Training as a Tool for Strengthening the Resistance to Brain-Washing». Калі вы ня ведаеце ангельскай, перакладаю: «Трэнроўка адчувальнасьці ў якасьці супрацьдзеяньня прамываньню мазгоў». Паглядзіце і параўнайце. Усе 22 пункты адпавядаюць – ці ня праўда? Вы і далей будзеце маўчаць у адпаведнасьці з гэтай шпіёнскай інструкцыяй?

Варшава, 1983 г.